

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«Донбаський державний педагогічний університет»
Факультет гуманітарної та економічної освіти

Кафедра філософії, історії та соціально-гуманітарних дисциплін

Мозговий Л.І.

Степанов В.В.

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
З ДИСЦИПЛІНИ
«СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ»
ДЛЯ ЗДОБУВАЧІВ
ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО) РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ
ПЕДАГОГІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ
(денної форми навчання)

Слов'янськ
2020 р.

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«Донбаський державний педагогічний університет»
Факультет гуманітарної та економічної освіти

Кафедра філософії, історії та соціально-гуманітарних дисциплін

Затверджено НМР
Протокол № 1 від 31. 08. 2020

Затверджено на засіданні
кафедри філософії,
історії та соціально-гуманітарних
дисциплін №1 від 27.08.2020
Зав. кафедрою: Федь В.А.

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
З ДИСЦИПЛІНИ
«СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ»
ДЛЯ ЗДОБУВАЧІВ
ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО) РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ
ПЕДАГОГІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ
(денної форми навчання)

Слов'янськ - 2020 р.

УДК [316+32] (073)
ББК 60.56я73+66.0я73
Н 156

Рецензенти:

- доктор філософських наук, професор кафедри охорони праці та екологічної безпеки ННПП УПА Богданова Н.Г.
- доктор філософських наук, професор кафедри філософії, історії та соціально-гуманітарних дисциплін, Донбаського державного педагогічного університету Ємельяненко Г.Д.

Укладачі:

- доктор філософських наук, професор **Мозговий Л.І.**
- кандидат філософських наук, доцент **Степанов В.В.**

Відповідальний за випуск: доктор філос. наук, проф. **Мозговий Л.І.**

Н 156 Опорний конспект лекцій з дисципліни «Соціально-політичні студії» для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти Педагогічного факультету (денної форми навчання) / уклад.: Л.І. Мозговий, В.В. Степанов// – Слов'янськ: ДДПУ, 2020. – 123 с.

Опорний конспект лекцій з дисципліни «Соціально-політичні студії» у ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет». Матеріал репрезентовано згідно з кредитно-трансферною системою оцінювання знань бакалаврів: I розділ «Теоретико-методологічні засади дослідження соціально-політичних відносин, явищ і процесів» (6 тем) та II розділ «Політологія як система знань про політику» (6 тем), питання до співбесіди.

З позицій сучасних методологічних підходів висвітлюється основна проблематика соціально-політичної науки, розкривається сутність політичних і соціальних відносин, структура сучасного суспільства, тенденції суспільних трансформацій, зміст і функції інститутів політичної системи, різноманітні чинники функціонування політичного процесу.

Вивчення курсу сприяє формуванню політичної культури здобувачів, їх здатності аналізувати соціальну реальність, орієнтуватися в сучасних політичних процесах.

Розраховано на бакалаврів, магістрів, викладачів соціально-політичних дисциплін, всіх, хто цікавиться вивченням соціальних та політичних наук.

Рекомендовано до видання редакційно-видавничою радою університету (протокол № 1 від 31.08.2020 р.)

УДК [316+32] (073)
ББК 60.56я73+66.0я73
ДДПУ 2020

З М І С Т

1. Вступ.....	5
Опорний конспект лекцій	
Розділ № I Теоретико-методологічні засади дослідження соціально-політичних відносин, явищ і процесів.	
Тема 1. Соціально-політичні студії як навчальна дисципліна.....	6
Тема 2. Суспільство як цілісна система.....	15
Тема 3. Соціальна стратифікація та соціальна мобільність.....	26
Тема 4. Суб'єкти суспільного життя (соціологія особистості, сім'ї, молоді; етносоціологія) та соціальні інститути	40
Тема 5. Сфери життєдіяльності соціальних суб'єктів (соціологія культури, соціологія освіти).....	49
Тема 6. Організація конкретно-соціологічних досліджень (розробка програми).....	51
Розділ II. Політологія як система знань про політику.	
Тема 7. Політика як елемент суспільного життя	55
Тема 8. Політична система суспільства. Держава як базовий елемент політичної системи	64
Тема 9 Світові політико-ідеологічні доктрини	73
Тема 10. Політичні партії та партійні системи.....	85
Тема 11. Політичний процес і політична діяльність. Політичне лідерство та політична еліта.....	96
Тема 12. Основи теорії міжнародних відносин	110
Перелік питань до співбесіди з дисципліни «Соціально-політичні студії».....	121

Вступ

«Соціально-політичні студії» це навчальна дисципліна яка спрямована на вивчення суспільства як цілісної системи, виявлення законів соціальної взаємодії соціальних груп, інститутів, особистості; політики, політичних відносин і процесів; політичної культури, політичних систем і режимів, політичних партій та суспільно-політичних рухів, класів, соціальних груп, кланів, еліт, їх інтересів, форм діяльності, методів боротьби за владу тощо.

Розроблено для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти педагогічного факультету (денної форми навчання) зі спеціальностей: 011 освітні, педагогічні науки; 012 дошкільна освіта; 12 Дошкільна освіта; 231 соціальна робота; 232 соціальне забезпечення; 011 освітні, педагогічні науки.

За освітньо-професійними програмами: дошкільна освіта; соціальна робота; соціальне забезпечення; дошкільна освіта. Початкова освіта; дошкільна освіта. Практична психологія; соціально-виховна робота з дітьми та молоддю.

Мета вивчення дисципліни “Соціально-політичні студії” – формування у здобувачів цілісної системи знань про соціально-політичну дійсність, норми соціально-політичної поведінки, соціально-політичні цінності, що має сприяти вихованню освічених людей, здатних раціонально і критично давати оцінку соціально-політичним феноменам, робити свідомий соціально-політичний вибір.

Теоретичною і методологічною основою навчальної дисципліни є фундаментальні доктрини політології, соціології, конфліктології, права та праці вітчизняних і зарубіжних спеціалістів у цих галузях.

У результаті вивчення дисципліни здобувач має засвоїти: значення основних категорій соціології та політології, зміст соціальних і політичних інститутів, влади як суспільно-політичного феномену, особистості як суб’єкта соціально-політичних відносин, місця й ролі лідерства та еліт у соціально-політичній ієрархії, політичної культури як суспільного явища, соціально-політичних процесів у суспільстві, соціальних відхилень та конфліктів, громадської думки та соціально-політичних технологій, сутності світової політики в епоху глобалізації.

Засоби діагностики результатів навчання

Засобами оцінювання та методами демонстрування результатів навчання можуть бути:

- залік;
- стандартизовані тести;
- презентації результатів виконаних завдань та досліджень;
- аналітичні звіти, реферати, есе;
- інші види індивідуальних та групових завдань.

Опорний конспект лекцій
Розділ № I Теоретико-методологічні засади дослідження соціально-політичних відносин, явищ і процесів.

Тема 1. Соціально-політичні студії як навчальна дисципліна

Мета вивчення: формування у здобувачів цілісної системи знань про соціально-політичну дійсність, норми соціально-політичної поведінки, соціально-політичні цінності, що має сприяти вихованню освічених людей, здатних раціонально і критично давати оцінку соціально-політичним феноменам, робити свідомий соціально-політичний вибір.

Навчальний час: 2 год.

План лекції (навчальні питання):

1. Об'єкт і предмет соціально-політичних студій.
2. Категоріальний апарат і функції соціально-політичних студій.
3. Методологія соціально-політичних досліджень.
4. Концепції соціально-політичного знання.

Література:

1. Батиргареєва В. С. Протидія поширенню алкоголізму – пріоритетний напрям державної політики у сфері боротьби зі злочинністю / В. С. Батиргареєва // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. – Харків: Право, 2013. – Вип. 25. – С. 35–44.
2. Богомаз К. Ю. Новітні соціологічні теорії: хрестоматія: [навч. посіб.] / К. Ю. Богомаз, Н. Г. Комих. – Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2011. – 325 с.
3. Бойко Н. Соціально-психологічні особливості владної еліти у вимірі суспільної життєтворчості / Н. Бойко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг: [наук.-теорет. журн.]. – 2015. – № 1. – С. 192–194.
4. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер; пер. О. Погорілий. – Київ: Основи, 1998. – 534 с.
5. Воднік В.Д. Самогубство: причини та шляхи профілактики / В. Д. Воднік // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 3. – С. 140–160.
6. Войтович Р. В. Інтелектуалізація еліт як технократична умова інституційного лідерства в державному управлінні / Р. В. Войтович // Вісн. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – 2015. – № 1. – С. 48–53.
7. Гелей С. Д. Політологія: навч. посіб. / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – Львів: Львів. комерц. акад., 2015. – 9-те вид., перероб. і допов. – 369 с.
8. Герасіна Л. М. Проблема впливу міжнародних організацій на сучасний світовий політичний процес / Л. М. Герасіна // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2014. – № 2. – С. 98–107.

9. Герасіна Л. М. Проблема вибору геостратегії сучасною Україною в геополітичному ландшафті світу / Л. М. Герасіна // Там само. – 2015. – № 3. – С. 210–212.
10. Герасіна Л. М. Проблема вибору ефективної “моделі” демократії в державницьких практиках сучасної України / Л. М. Герасіна // Там само. – 2015. – № 4. – С. 94–106.

Ключові поняття: соціологія, методологія, структура, мікросоціологія, мікросоціологія, парадигма, теорія середнього рівня, соціологічне дослідження.

Основний зміст

Питання 1. Для розуміння соціально-політичної студії як навчальної дисципліни необхідно визначити її об’єкт і предмет дослідження.

Кажучи взагалі, об’єкт науки — це частина навколишнього світу, на яку спрямований дослідницький інтерес. Об’єкт науки завжди повинен відповідати на запитання «що вивчає наука?». Різні сторони дійсності – фізична, біологічна, економічна, політична, психологічна і т.п. – можуть бути об’єктом дослідження багатьох наук. Об’єктом соціально-політичних студій виступає суспільство.

Суспільство – це історично сформований тип соціальної організації, соціальних зв’язків і відносин між людьми. Суспільство розглядається як цілісність, як система, яка складається з наступних елементів:

- різні сфери соціального життя (економічну, політичну, культурну, сімейну тощо);
- різні групи, спільності людей (ті, що виділяються за статтю, віком, освітою, релігією, місцем проживання, професією, обсягом влади, доходом та ін.);
- різні соціальні організації й інститути (інститут освіти, інститут політики, інститут релігії тощо).

Зазначимо, що взаємодія між елементами суспільства відбувається за певними правилами і нормами в чітко визначених межах.

Суспільство є об’єктом вивчення історії, економіки, соціальної філософії, соціальної психології, демографії, політології, соціології та інших наук.

Історія вивчає суспільство в еволюційному контексті, пов’язуючи зв’язки минулого, сьогодення і майбутнього. Економіка аналізує процес (діяльність і відносини) виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ. Психологія дає знання, які допомагають зрозуміти поведінку людини, її характер, ментальність у середовищі собі подібних. Соціальна психологія вивчає закономірності поведінки людей в соціальних групах, обумовлені несвідомим (індивідуальним і колективним), свідомим, соціальними умовами. Соціальну філософію цікавить суспільство з позиції співвідношення, взаємозв’язку в діяльності людей об’єктивного (матеріального) і суб’єктивного (свідомого). Демографія досліджує процеси

відтворення, щільності, міграції, тривалості життя людей, поколінь, етносів. Соціологія вивчає явища взаємодії людей одна з одною, з одного боку, і явища, що виникають з цієї взаємодії, – з другого. Політологія всі соціальні явища й процеси розглядає з позиції політичною владою. Без влади не може бути політики, оскільки саме влада виступає засобом її реалізації.

Науки можуть мати спільний об'єкт вивчення, але завжди вивчають його під різним ракурсом, з різного боку. Таким чином, науки часто відрізняються одна від одної не об'єктом, а предметом вивчення.

Предметом будь-якої навчальної дисципліни виступають найбільш суттєві відносини, властивості, ознаки об'єкта, що досліджуються.

Своєрідність назви курсу «Соціально-політичні студії» полягає в тому, що центром уваги виступають соціальна і політична сфери суспільства, які, перш за все, є предметом дослідження соціології і політології відповідно. Етимологічно термін «соціологія» походить від латинського слова *societal* (суспільство) і грецького слова *logos* (наука, знання). Тобто соціологія – це наука про суспільство. Термін «соціологія» був уперше використаний французьким ученим Огюстом Контом (1798–1857) у роботі «Курс позитивної філософії» (1842 р.). Спочатку О. Конт називає соціологію соціальною фізикою. Ця наука, на його думку, повинна запозичити у природознавчих наук об'єктивність, перевіряємість, доказовість. Соціологія в розумінні О. Конта ототожнювалася із суспільствознавством у цілому.

У науковий обіг термін «політика» увів давньогрецький філософ Аристотель (384 – 322 рр. до н.е.), а як самостійна наукова дисципліна політологія почала формуватися в другій половині XIX ст. Термін «політологія» утворився з двох грецьких слів: *politike* (державні або суспільні справи) і *logos* (вчення, слово). Тобто політологія – це наука про управління державою.

Таким чином, курс «Соціально-політичні студії» виступає симбіозом соціологічних і політологічних знань в їх єдності та взаємозв'язку. Тому предметом дослідження соціально-політичних студій виступають закономірності формування й розвитку соціальної і політичної сфер суспільства. Вони реалізуються через вивчення закономірностей функціонування і розвитку соціальної і політичної сфер суспільства як цілісної системи в їх єдності та взаємозв'язку.

Таким чином, соціально-політичні студії – це система знань про суспільство і політику, організацію суспільно-політичних відносин й процесів.

Питання 2. Складність вивчення категоріального апарату соціально-політичних студій пов'язана з тим, що в курсі одночасно використовуються як категорії соціології, так і політології. Умовно можна виокремити три групи: 1) загальні соціологічні категорії; 2) загальні політологічні категорії; 3) категорії соціально-політичних студій (консенсусно-інтегративні).

1. Загальні соціологічні категорії – це поняття, що відтворюють певні властивості суспільства та його складові як цілісної соціальної системи.

Дослідження будь-якого процесу, що відбувається в суспільстві, потребує з'ясування суті самого суспільства, досліджуваного процесу і явищ, що зв'язані з цим процесом. Це робиться за допомогою таких базових категорій, як «соціальні спільноти», «соціальні групи», «соціальні дії», «соціальні потреби», «соціальні норми», «соціальні цінності», «соціальні інтереси», «особистість», «соціальний статус», «соціальна роль», «стратифікація», «соціалізація» тощо.

2. Специфікою загальних політологічних категорій, є те, що вони розкривають різні сторони процесу здійснення влади у суспільстві. Центральними категоріями політології є «політика», «політична влада», «суб'єкт та об'єкт політики», «політична система», «політичний режим», «політичний інститут», «політична партія», «державна», «політична соціалізація», «політична свідомість», «політична культура», «легітимність» та ін.

3. Категорії соціально-політичних студій (консенсусно-інтерактивні) розглядають принципи взаємодії соціальної і політичної сфер життя суспільства. Це – «соціально-політичне знання», «соціально-політичні процеси», «соціально-політичні конфлікти», «соціально-політична діяльність», «соціально-політичні технології», «соціально-політична дихотомія», «соціально-політичні тенденції» тощо. Зазначимо, що система соціально-політологічних категорій перебуває в розвитку, вона постійно збагачується, актуалізується як на міжнародному, так і на вітчизняному рівнях.

Соціально-політичні студії як навчальна дисципліна, що має різноманітні зв'язки з життям сучасного суспільства, виконує ряд важливих функцій.

1. Гносеологічна функція соціально-політичних студій пов'язана з виявленням найважливіших соціально-політичних проблем і протиріч в суспільстві, з адекватним відбиттям соціально-політичної реальності, аналізом тенденцій і закономірностей розвитку. Ця функція забезпечує здобуття, нагромадження, систематизацію знань про суспільство та політику, їх складові, форми і механізми функціонування й розвитку соціальних відносин, створення теорій та концепцій.

2. Методологічна функція полягає у виробленні засобів аналізу соціально-політичних явищ і процесів. Результатом такого пошуку є система правил і нормативів побудови соціально-політичної теорії і зразків організації практичної соціально-політичної діяльності. Розуміння загальних закономірностей суспільства допоможе іншим соціальним наукам у вирішенні їхніх специфічних завдань.

3. Інструментальна функція проявляє себе у розробці низки рекомендацій щодо удосконалення всіх сторін соціально-політичної практики. Для прийняття ефективного рішення необхідно чітко проаналізувати проблемну ситуацію, визначити рівень впливу учасників соціально-політичних подій, розглянути можливі ризики та наслідки ситуації, провести моніторингове дослідження. Знання соціально-політичних

студій можуть використовуватися у розробці практичних рекомендацій з питань підвищення ефективності керівництва соціально-політичними процесами, керування соціально-політичними подіями.

4. Прогностична функція припускає визначення найближчих і віддалених перспектив соціально-політичного розвитку суспільства, вироблення короткострокових, середньострокових і довгострокових прогнозів, моделювання майбутніх соціально-політичних процесів. Прогноз завжди носить імовірнісний характер. Він спирається на відкриття фактора, вплив якого на прогнозоване явище є вирішальним

5. Регулятивна функція забезпечує участь, вплив індивідів, соціальних груп, інститутів на соціально-політичний процес в суспільстві; вироблення чітких орієнтирів, норм та правил у постійно змінюючих соціально-політичних системах.

6. Світоглядна функція виступає основою формування у людини цілісної картини світу. Вона об'єктивно бере участь у соціально-політичному житті суспільства і своїми дослідженнями сприяє прогресу суспільної свідомості, суспільства.

Питання 3. Методи дослідження (від грец. μέθοδος – шлях дослідження, пізнання) – це прийоми й засоби досягнення певних результатів у практичній і пізнавальній діяльності. Залежно від конкретної мети дослідження соціально-політичні студії обирають різні прийоми й засоби аналізу. Умовно методи можна поділити на загальнотеоретичні та конкретно-емпіричні дослідження соціально-політичних об'єктів.

До першої групи загальнотеоретичних методів дослідження соціально-політичних об'єктів відносять історичний, інституціональний, структурно-функціональний, системний, психологічний, порівняльний, соціально-політичний та інші.

1. Історичний метод заснований на вивченні соціально-політичних явищ у їхньому часовому розвитку. Він дозволяє аналізувати неодноразово повторювані в історії явища та виявляти закономірності розвитку.

2. Інституціональний метод вивчає принципи діяльності соціальних і політичних інститутів: держави, її органів, політичних партій, громадських організацій, соціальних груп. Аналіз базується на сформованих і суспільно вкорінених формальних і неформальних правилах прийняття рішень.

3. Структурно-функціональний метод розглядає суспільство як стабільну, єдину, згуртовану систему, елементи якої чітко виконують свої функційні обов'язки. Соціально-політична система виступає як єдність, а функції – то, що сприяє збереженню соціально-політичної системи як цілого. Поведінка особистості і групи обумовлено нормативними уявленнями, цінностями, які виступають у ролі вищого регулятора соціально-політичного процесу.

4. Системний метод акцентує увагу на соціально-політичній цілісності й характері її взаємин із зовнішнім середовищем. Застосовується при дослідженні складних, самоорганізованих об'єктів. До них відносяться соціально-політичні системи, інститути, організації. При аналізі основний

акцент робиться на виявленні різноманіття зв'язків і відносин, що мають місце як усередині держави (системи), так й у її взаєминах із зовнішнім оточенням (іншими інститутами).

5. Психологічний метод орієнтований на вивчення суб'єктивних механізмів соціально-політичної поведінки людей, їхніх індивідуальних якостей, рис характеру, а також на з'ясування типових механізмів психологічних мотивацій, ролі підсвідомих факторів у житті.

6. Порівняльний метод. Для того щоб зрозуміти істинну сутність світу, необхідно виявити загальні риси та специфіку розвитку соціальних, економічних, історичних явищ різних суспільств, держав. Існує кілька різновидів порівняльних досліджень: кросснаціональні порівняння орієнтовані на порівнянні однієї держави з іншою; бінарний аналіз, заснований на порівнянні двох, найчастіше схожих держав; кросскультурні й кроссінституційні порівняння, націлені відповідно на порівнянні національних культур й інститутів.

7. Соціально-політичний метод орієнтується на вивчення залежності політичної поведінки індивідів від їхнього включення в соціальні групи, а також на дослідження психологічних характеристик соціальних об'єднань (націй, класів, соціальних груп тощо).

До другої групи конкретно-емпіричних методів соціально-політичних об'єктів відносять опитування населення, аналіз документів, експеримент, спостереження, ігрові методи, математичне моделювання та інші. Цей рівень соціологічного знання пов'язаний зі збиранням, описом, класифікацією й інтерпретацією конкретних фактів. Емпірична соціологія оперує фактами, частотами, відсотками, числовими показниками й математичними індексами, вона відображає соціально-політичну реальність у кількісному вимірі. Найчастіше безпосереднім об'єктом емпіричних досліджень виступає людина або соціальна група як носій первинної соціальної інформації.

1. Опитування – найпоширеніший метод одержання інформації, при якому респондентам (людям, яких опитують) у письмовій або усній формі задають спеціально підібрані запитання й просять відповісти на них. Цей метод дає багатий фактичний матеріал для виявлення різного роду закономірностей, а ретельний аналіз надає можливість виробляти соціально-політичні прогнози.

Виділяються два різновиди опитування:

Анкетування – опитуваний сам заповнює опитувальний лист у присутності інтерв'юєра або без нього (бувають індивідуальні або групові, очні й заочні).

Інтерв'ювання – припускає безпосереднє спілкування інтерв'юєра з респондентами. Інтерв'юєр сам задає питання й фіксує відповіді. За формою проведення воно може бути прямим (фокус-групи) або опосередкованим (наприклад, по телефону, надсилання поштою анкети).

Залежно від джерела інформації розрізняють:

1. Масові опитування. Джерелом інформації виступають представники великих соціальних груп (етнічних, релігійних, професійних та ін.).

2. Спеціалізовані (експертні) опитування. Головне джерело інформації – компетентні особи (експерти), що володіють необхідними для дослідника професійними й теоретичними знаннями, життєвим досвідом, що дозволяє їм робити авторитетні висновки.

2. Аналіз документів – метод збирання інформації, джерелом якої може бути будь-яка інформація, фіксована у друкованому або рукописному тексті, на магнітній стрічці, на фото або кіноплівці. Документом у соціології називається спеціально створений людиною предмет, призначений для передачі або зберігання інформації. За формою фіксації документи бувають: письмові, іконографічні й фонетичні. Виділяють два основних типи аналізу документації:

Традиційний аналіз – це інтерпретація змісту документа, його тлумачення. В його основі лежить механізм розуміння тексту. Традиційний аналіз дозволяє охоплювати глибинні, приховані сторони змісту документа. Слабким місцем цього методу є суб'єктивність.

Формалізований аналіз – кількісний метод аналізу та оцінки документів (контент-аналіз). Вивчення документів включає аналіз офіційних матеріалів, стенограм, різного роду звітів, щоденників, мемуарів. Значний інтерес можуть представляти кіно-фотодокументи, плакати. Принцип цього методу зводиться до того, щоб знайти такі ознаки, риси, властивості документа (наприклад, частота вживання певних термінів), що легко підраховуються, які з необхідністю відображали б певні істотні сторони змісту. Тоді зміст робиться вимірним, доступним точним обчислювальним операціям. Результати аналізу стають достатньою мірою об'єктивними.

3. Експеримент – це метод збору і аналізу емпіричних даних з метою перевірки гіпотез щодо причинних зв'язків між явищами. За специфікою поставленого завдання розрізняють науково-дослідні та практичні експерименти. В ході науково-дослідного експерименту перевіряється гіпотеза, яка містить нові дані наукового характеру. А в ході практичного – перевіряється отримання даних з метою подання практичних рекомендацій в тій чи іншій галузі.

Поділ експериментів на науково-дослідні і практичні є умовним, тому що практичний експеримент нерідко дозволяє одержати нові відомості наукового характеру, а науковий експеримент закінчується практичними рекомендаціями у тій або іншій сфері громадського життя.

4. Спостереження у соціологічному дослідженні – метод збирання первинної інформації про досліджуваній об'єкт шляхом безпосереднього сприйняття й прямої реєстрації всіх фактів, що стосуються досліджуваного об'єкта. Спостереження рідко буває основним методом збирання соціальної інформації. Залежно від ступеня участі спостерігача у досліджуваній соціальній ситуації розрізняють:

Невключене (зовнішнє) спостереження. Дослідник або його помічники перебувають поза досліджуваним об'єктом. Вони з боку спостерігають процеси, що відбуваються, не втручаються в їхній хід, не задають ніяких питань – вони просто реєструють хід подій, що відбуваються.

Включене спостереження, при якому спостерігач у тому або іншому ступені безпосередньо включений у досліджуваний процес, перебуває у контакті з людьми, за якими спостерігають, й бере участь у їхній діяльності.

5. Застосування ігрових методів дає можливість зімітувати розвиток того або іншого соціально-політичного явища (переговори, конфлікти і т.п.). Це дозволяє дослідникам розкрити внутрішні механізми досліджуваного явища, видати рекомендації для прийняття рішень.

6. Метод математичного моделювання складається з дослідження соціальних, політичних процесів й явищ шляхом розробки й вивчення моделей. Наприклад, по призначенню виділяють вимірвальні, описові, пояснювальні й передбачувані моделі. Сьогодні, у зв'язку з удосконалюванням програмних технологій, моделювання соціально-політичних макро- і мікропроцесів стало одним з першорядних напрямків у розвитку методології соціально-політичних студій.

Замовниками соціально-політичних досліджень є комерційні структури, політичні партії, державні й громадські організації. Емпіричні дослідження, спираються на спеціальну методологію й методику – сукупність правил і прийомів, які роблять отримані дані достовірними, а висновки – дійсно науковими.

Питання 4. Соціально-політичні знання, як свідчить сучасність, – це не моноконцептуальна, а поліконцептуальна система знань. Її розвиток пов'язаний з постійним виникненням, обґрунтуванням, розширенням впливу одних теорій, спростуванням і падінням інших, їхнім протиборством і зміною. Розглянемо сучасні концепції соціально-політичного знання.

1. Структурно-функціональна концепція. Основні ідеї структурного функціоналізму були сформульовані Т. Парсонсом, Р. Мертоном. Свої праці вони базували на ідеях Г. Спенсера, Е. Дюркгейма та ін.. Суспільство – це єдиний організм, що складається з елементів, які виконують певні функції. Ці функції спрямовані на забезпечення цілісності й стабільності суспільства.

Р. Мертон вважав, що елементи соціальної системи необов'язково виконують позитивні для всієї системи функції, тобто вони можуть заподіювати системі шкоду. Крім того, не всі функції елементів системи очевидні. Таким чином, Р. Мертон ввів поняття дисфункції і прихованих (латентних) функцій.

Згідно Т. Парсонсу людська дія – це складна система, підсистеми якої є організм (біологічна система), особистість (психічна система), соціальна система (нормативна система), культура (традиції). Переважним інтересом вченого були проблеми порядку, рівноваги, упорядкованості соціальної системи.

2. Соціально-конфліктна концепція (Р. Дарендорф, Л. Козер, К. Боулдінг) розглядає суспільство як систему, в якій постійно відбуваються конфлікти на економічній, класовій, політичній, національній, релігійній та іншій основі. Саме вони призводять суспільство до соціальних перетворень.

Основні положення конфліктного підходу:

Будь-які ресурси у суспільстві обмежені, отже, розподіляються нерівномірно.

Нерівномірний розподіл ресурсів викликає конфлікт.

Конфлікти ведуть до реорганізації суспільного устрою.

У результаті виникає новий вид нерівності.

У конфліктному напрямку існує 2 течії:

1. Представники – Л. Козер, К. Боулдінг. Причина конфлікту – дефіцит та боротьба за ресурси. Людині властиво використовувати насильницькі методи у досягненні своїх цілей. Конфлікт – природний стан суспільства. Завдяки конфлікту система стає стійкою.

2. Представник – Р. Дарендорф. Конфлікт приводить до розвалу старих систем і виникненню нових. Головна причина конфлікту – нерівномірний розподіл авторитету або влади.

3. Концепція символічного інтеракціонізму (або теорії взаємодії): Дж. Мід, Ч. Лантухи.

Взаємодіючи, індивіди постійно визначають і скасовують значення дій один одного у залежності від розвитку ситуації і орієнтують свої наступні дії на ці значення. Суспільство – це не фіксована сукупність заданих соціальних норм і не статична система поведінки, а калейдоскопічний інтерактивний процес (від англ. interaction – взаємодія).

Основні положення інтеракціонізму:

Люди живуть і діють не у світі об'єктів, а у світі символів.

Символи виникають під час соціальної взаємодії.

Значення символів можуть змінюватися на основі процесів взаємодії.

Успіх взаємодії залежить від умінь людей правильно сприймати символи, що надходять від інших, розшифровувати (інтерпретувати) і відтворювати їх.

Символ – річ, що має значення.

Соціальне життя можливе, тому що деякі групи людей розділяють систему загальних символів. В інших символічних системах взаємодіяти важко.

4. Концепція ролей: Дж. Морено.

З його погляду життя – це театр.

Як і актори, члени суспільства займають певні позиції, статуси у суспільстві.

Актори дотримуються сценарію, а людина – писаних і неписаних норм.

Актори підкоряються режисерові, а члени суспільства тому, у кого статус, влада.

Актор реагує на роль партнера, а люди на ролі один одного, коректують своє поведіння.

Актори реагують на публіку, а члени суспільства – на інші групи, у першу чергу – на референтну групу.

Актор програє роль залежно від таланту, а людина від знань ролі, її засвоєння, можливості зрозуміти інших, увійти в їх положення, а також під впливом «Я образу», розуміння самого себе, навичок програвання цих ролей.

5. Концепція обміну: П. Блау, Дж. Хоманс.

Соціальний світ – це ринок, де люди вступають у складну мережу обмінних операцій. Люди мають у своєму розпорядженні певні ресурси, які можуть бути виміняні на інші ресурси.

Люди розраховують цінність своїх ресурсів і цінність тих ресурсів, які вони можуть одержати замість них. На базі цих розрахунків вони обмінюються ресурсами, і система таких обмінів лежить в основі суспільного устрою. Конфлікт пояснюється тим, що одна зі сторін, яка обмінюється, визнала угоду для себе не вигідною.

Аксіоми теорії обміну:

Чим більше буде винагороджуватися людська дія, тим вище буде ймовірність повторення цієї дії.

Якщо одержання винагороди за певні типи поведінки залежить від якихось умов, людина буде прагнути відтворити ці умови.

Якщо винагорода велика, людина готова затратити більше зусиль для її одержання.

Коли потреби людини у винагороді близькі до насичення, даний вид діяльності стає менш привабливим.

6. Синергетична концепція: І. Пригожин.

Суспільство, як відкрита, складноорганізована система схильна до випадкових збурень, що приводить до втрачання стійкості, руйнування структури і переходу до необхідного, якісно нового стану. Соціально-політична нестабільність, хаос в соціальних інститутах, суспільстві не розглядається як щось руйнівне і негативне, тому, що через коливання, виникає варіативність, множинність вибору розвитку. Це називається структурою, що самоорганізується.

Питання для самостійної роботи:

1. Розкрийте роль і завдання соціології в соціальному реформуванні українського суспільства.

2. Назвіть особливості соціології як наукової дисципліни, що вивчає людське суспільство.

3. Охарактеризуйте сутність соціологічних категорій “соціальні відносини”, “соціальне явище”, “соціальний прогрес”, “соціальний закон”, їх взаємозв’язок.

4. Сутність “соціального” як провідної соціологічної категорії.

Тема 2. Суспільство як цілісна система

Мета вивчення: опрацювати систему базових понять теми; сформулювати та закріпити систему уявлень здобувачив про основні ознаки суспільства, основні концепції виникнення суспільства.

Навчальний час: 2 години

План лекції (навчальні питання):

1. Поняття про суспільство
2. Основні підсистеми суспільства
3. Типологія товариств

4. Громадянське суспільство, його ознаки і підстави

Література

1. Громадянське суспільство: політичні та соціальноправові проблеми розвитку: [монографія] / Г. Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін.; за ред. М. П. Требіна. – Харків: Право, 2013. – 536 с.
2. Гурц В. В. Особливості політичного лідерства в умовах становлення демократії / В. В. Гурц // Політол. вісн.: зб. наук. пр. / редкол. В. П. Андрущенко та ін. – Київ: ВАДЕКС, 2015. – Вип. 77. – С. 344–352.
3. Захарченко М. В. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.) / М. В. Захарченко, О. І. Погорілий. – Київ: Либідь, 1993. – 336 с.
4. Злобіна О. Категорія “особистість” у системі понять соціологічної теорії / О. Злобіна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 121–135.
5. Клімова Г. П. Концептуальні підходи до аналізу поняття “Держава” / Г. П. Клімова // Вісн. Нац. ун-ту “Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого”. – Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2015. – № 2. – С. 161–169.
6. Конфліктологія: навч. посіб. / Л. М. Герасіна, М. П. Требін, В. Д. Воднік та ін. – Харків: Право, 2012. – 128 с.
7. Кравченко Т. В. Сутнісні характеристики соціалізації / Т. В. Кравченко // Педагогіка і психологія. – 2007. – № 3. – С. 11–19.

Ключові поняття: протосуспільство, суспільство, традиційне (доіндустріальне суспільство), індустріальне суспільство, постіндустріальне суспільство, соціальні зміни, соціальний розвиток, структурні соціальні зміни, процесуальні соціальні зміни, функціональні соціальні зміни, мотиваційні соціальні зміни, цивілізація, соціальна структура, соціальна група, еволюційні та революційні соціальні зміни, фактори соціальних змін, теорії соціальних змін (еволюційні, циклічні, функціоналістські, конфліктні), модернізація, органічна та неорганічна модернізація, соціальна система, писемне суспільство, дописемне суспільство, складне суспільство, просте суспільство, соціальна спільнота.

Основний зміст

Питання 1. Вивчення першого питання слід розпочати із розмежування категорій «суспільство», «держав», «країна». Особливу увагу необхідно звернути на етимологію поняття суспільства, його ознаки, характеристики та елементи, акцентуючи увагу на проблемі цілісності суспільства, взаємозалежності його складових.

Суспільство існувало в усі епохи, навіть у ту далеку добу, коли не було ні країн, ні держав. Проте стародавній світ не використовував такої абстрактної категорії, як «суспільство»; вона з'явилася лише у ХVІІІ ст. Є різні визначення цього поняття. Тривалий час суспільство практично ототожнювалося з державою. Нині на побутовому рівні під суспільством розуміють сукупність людей, об'єднаних спільною територією та державним устроєм. У соціології термін «суспільство» вживається в більш широкому

розумінні. Як стверджував Г.Зіммель, це визначення набуває наукового сенсу лише тоді, коли його протиставляють арифметичній сумі окремих індивідів.

За Н.Смелзером, суспільство — це об'єднання людей, яке має певні географічні кордони, спільну законодавчу систему і певну національну (соціокультурну) ідентичність.

Е.Дюркгейм трактує суспільство як надіндивідуальну духовну реальність, засновану на колективному уявленні.

М.Вебер розглядає суспільство як взаємодію людей, як продукт соціальних (тобто орієнтованих на інших) людських дій.

Т.Парсонс визначає суспільство як систему відносин між людьми, засновану на нормах і цінностях.

К.Маркс сприймає суспільство як сукупність відносин між людьми, що складаються в історичному розвитку в процесі їхньої спільної економічної діяльності. За Марксом, суспільство є продуктом взаємодії людей.

В.Парето тлумачить суспільство як соціальну систему, що перебуває в стані рівноваги, але рівноваги відносної, бо вона постійно порушується і відновлюється. Усі частини соціальної системи тісно взаємозв'язані та механічно впливають одна на одну.

Ф.Тьонніс визначає суспільство як тип організації соціального життя з механічним з'єднанням частин, що утворюють соціальну цілісність, яка характеризується протиборчими намаганнями її учасників, раціональним обміном, розрахунком, усвідомленням корисності й цінності.

Термін «суспільство» прийнято розглядати в широкому і вузькому значеннях. У широкому значенні цього слова суспільство — це сукупність усіх способів взаємодії та форм об'єднання людей, в якій знаходить прояв їх взаємозалежність, що склалась історично. У вузькому сенсі суспільство є структурно або генетично визначеним типом спілкування людей, що постав як певна історична цілісність або система.

Зверніть увагу на такі характерні ознаки (стійкі риси) суспільства, що відрізняють суспільство як цілісне соціальне утворення від інших утворень, зокрема: спільність території; цілісність і сталість; автономність і самодостатність, самовідтворення, саморегуляція і саморозвиток; здатність підтримувати і відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків; певний рівень розвитку культури з усталеною системою норм і цінностей.

Суспільству притаманна низка ознак, які виокремлюють його з інших груп:

- спільна територія, яка становить основу соціального простору, що в ньому проживають, взаємодіють, формують і розвивають між собою взаємозв'язки члени суспільства. Зазвичай вона збігається з державними кордонами;
- загальноприйнята система норм і цінностей, система культури, що є основою зв'язків між людьми. Завдяки цьому суспільство має велику інтегруючу силу. Воно соціалізує кожну людину, кожне покоління людей, підпорядковуючи їхню поведінку чинним нормам і включаючи її до загальної системи зв'язків;

- здатність підтримувати й постійно відновлювати високу інтенсивність внутрішніх взаємозв'язків, забезпечувати стійкість соціальних утворень. Е.Дюркгейм уважав, що основою стійкості та єдності суспільства є колективна свідомість, наявність спільної волі, які можуть стримати розвиток згубної сили людського егоїзму. Стійкість суспільства, на думку Р.Мертон, зберігається завдяки наявності фундаментальних цінностей, які засвоюються спільноту індивідів, а на думку Е.Шилза, — завдяки владі, що забезпечує контроль над усією територією і нав'язує відповідну систему цінностей;
- автономність, саморегуляція, саморозвиток, що забезпечуються тими інститутами й організаціями та на підставі тих норм, принципів, традицій і цінностей, які виникають у самому суспільстві. Суспільство здатне без втручання зовнішніх сил створювати для людей такі форми організації та умови їх життя, які необхідні для задоволення їхніх потреб, їхнього самоутвердження й самореалізації.

До основних ознак суспільства (тобто стійких характеристик, які дають змогу відрізнити суспільство як цілісне соціальне утворення від усіх інших категорій) належать:

- спільність території;
- цілісність;
- здатність підтримувати та відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків;
- субкультура;
- автономність (тобто спроможність існувати самостійно) та самодостатність;
- самовідтворення, саморегулювання, саморозвиток.

Суспільство – сукупність людей, об'єднаних історично складними формами взаємозв'язку і взаємодії з метою задоволення своїх потреб, яка характеризується цілісністю, самовідтворенням, самодостатністю, спільністю території, саморегулюванням і субкультурою.

Усе це дає змогу трактувати суспільство як соціальну систему.

Соціальна система – цілісне утворення, основним елементом якого є їх зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми і цінності. Кожний з цих елементів соціальної системи перебуває у взаємозв'язку з іншими, займає специфічне місце та відіграє певну роль у ній.

Суспільство як цілісна система має свою внутрішню структуру, складається з певних підсистем, які взаємодіють одна з одною, це, зокрема: правова, демографічна, економічна – відносини в процесі матеріального виробництва; соціальна – взаємодія класів, соціальних груп, верств; політична – діяльність державних організацій, політичних інститутів, партій та об'єднань; духовна – розвиток і взаємодія суспільної свідомості, науки, мистецтва, освіти, релігії тощо. Кожна підсистема складається в свою чергу, із своїх власних блоків і елементів, які виконують свої функції цілісного соціального організму.

При вивченні суспільства використовують системний підхід, тобто його аналіз в трьох взаємозалежних і водночас самостійних ракурсах: структурному, функціональному і динамічному.

Суспільство є живим організмом, що перебуває у постійному розвитку. Життєдіяльність суспільства (суспільне життя) є необхідною умовою його існування, реалізації його завдань і функцій.

Суспільне життя – реальний процес існування розвитку і взаємодії осіб, соціальних спільнот, інститутів суспільства, що відбувається в конкретно-історичних умовах і характеризується певною системою форм діяльності.

Специфічною ознакою суспільного життя є єдність матеріального і духовного, стихійного і свідомого начал.

Основними сферами суспільного життя є:

а) економічна, яка охоплює матеріальне виробництво, розподіл, обмін, споживання, відносини власності, економічну і технічну базу, науково-технічний прогрес, технологічну революцію;

б) політична, яка полягає в управлінні відносинами між людьми у суспільстві, що можуть виявитися у таких формах, як революція, реформа, війна, класова боротьба тощо;

в) духовна, складовими якої є ідеї, теорії, погляди, уявлення, вірування;

г) культурна, що об'єднує продукування культурних цінностей, передання їх наступним поколінням;

д) соціальна, основою якої є діяльність з відтворення населення, його кількісних та якісних характеристик.

Питання 2. Економічна сфера - це фірми, підприємства, заводи, банки, ринки, потоки грошей та інвестицій, обороти капіталів і т.і. Іншими словами, те, що дозволяє суспільству наявні в його розпорядженні ресурси (землю, працю, капітал і управління) запустити у виробництво і створити таку кількість товарів і послуг, які задовольняють життєво важливі потреби людей - в їжі, проживанні, дозвіллі і т. д.

В економічному житті суспільства прямо бере участь 50-60% населення, яких називають економічно активним населенням: робітники, службовці, підприємці, банкіри та ін. Побічно в ній бере участь 100% проживаючих на даній території людей, оскільки всі ми є споживачами товарів і послуг, створених першими.

Пенсіонери вже вийшли з виробництва, а діти в нього ще не увійшли. Вони не створюють матеріальних цінностей, але їх споживають.

Основу економічної сфери будь-якого суспільства становить виробництво, кінцева продукція якого складає національний дохід. Виробництво характеризується також техніко-економічним потенціалом, який існує в даний момент в даному суспільстві.

Політична сфера - це президент і апарат президента, уряд і парламент, його апарат, місцеві органи влади (обласні), армія, поліція, податкова і митна служба, які всі разом складають держава, а також політичні партії, які входять у нього. Основне завдання держави - забезпечення соціального порядку в суспільстві, залагодження конфліктів між партнерами, наприклад,

робітниками, профспілками і роботодавцями, установа нових законів і стеження за їх неухильним виконанням всіма структурами, недопущення політичних переворотів, захист зовнішніх кордонів і суверенітету країни, збір податків і забезпечення грошима установ соціальної та культурної сфер і т. д. Основне питання політичної сфери - узаконення способів боротьби за владу і захист, коли вона дісталася якомусь класу або групі. Завдання партій - виражати різноманіття політичних інтересів різних, часто протилежних, груп населення через встановлені законом канали.

Духовна сфера (культура, наука, релігія і освіта) включає університети та лабораторії, музеї і театри, художні галереї та науково-дослідні інститути, журнали і газети, пам'ятки культури та національні художні скарби і т.д. У цієї сфери три основні завдання. Наука покликана відкривати нові знання в технічній та гуманітарній областях, тобто, створювати авангардні технології, проекти космічних кораблів, розшифровувати старовинні тексти, описувати закони всесвіту і т.д. Освіта покликана передавати відкрите вченими знання наступним поколінням найефективнішим способом, для чого створюються школи та університети, новітні програми та методики викладання, кваліфіковані вчителі. Культура покликана створювати позанаукові, а саме художні, цінності, зберігати їх у бібліотеках, музеях, виставлять в галереях. У культуру, слід включити і релігію, яка виступає стрижнем духовної культури будь-якого суспільства.

Соціальна сфера розуміється у двох сенсах - широкому і вузькому - і залежно від цього охоплює різні обсяги всього простору суспільства.

Соціальна сфера суспільства в широкому значенні - це сукупність організації та установ, що відповідають за добробут населення. У цьому випадку сюди включаються магазини, пасажирський транспорт, комунальне та побутове обслуговування (ЖЕКи та хімчистки), громадське харчування- (столові і ресторани), охорона здоров'я, зв'язок (телефон, пошта, телеграф), а також установи дозвілля та розваги (парки культури, стадіони). У першому значенні соціальна сфера охоплює майже всі верстви і класи - від багатих і середніх до бідних.

Соціальна сфера у вузькому значенні має на увазі тільки соціально не захищені верстви населення та установи, обслуговуючі їх: пенсіонери, безробітні, малозабезпечені, багатодітні, інваліди, а також органи соціального захисту і соціального забезпечення (включаючи і соціальне страхування) як місцевого, так і обласного підпорядкування.

У другому значенні до соціальної сфери відноситься не все населення, а лише його частина, як правило найбідніші верстви.

Сфери суспільства можна розташувати на площині таким чином, що всі вони будуть рівні між собою, т. і. Перебувати на одному горизонтальному рівні. Але їх можна вибудувати і в вертикальному порядку, визначивши для кожної з них власну, несхожу на інші, функцію або роль у суспільстві.

Так, економіка виконує функцію добування засобів існування і виступає фундаментом суспільства. Політична сфера в усі часи виконувала роль управлінської надбудови суспільства, а соціальна сфера, що описує

соціально-демографічний і професійний склад населення, сукупність взаємин між великими групами населення, пронизує всю піраміду суспільства. Такий же універсальний, або наскрізний характер, носить і духовна сфера суспільства, духовне життя людей. Вона зачіпає всі поверхи суспільства.

Отже, ми виділили 4 головні сфери сучасного суспільства. Вони тісно пов'язані між собою і впливають один на одного. Наприклад, якщо економіка країни не виконує своїх завдань, що не забезпечує населення достатньою кількістю товарів і послуг, не розширює кількість робочих місць, то рівень життя соціально не захищених верств (пенсіонерів, інвалідів, малозабезпечених) різко знижується, не вистачає грошей на виплату зарплати і пенсій, з'являється безробіття і навіть може вирости злочинність. Іншими словами, успіхи в одній, економічній, сфері впливають на благополуччя в іншій, соціальній.

Питання 3. Історію людства можна класифікувати через обмежену кількість базових типів суспільств. Суспільство є складним, багаторівневим утворенням, будь-яка універсальна класифікація не може його охопити.

Залежно від критеріїв соціально-гуманітарні науки по-різному визначають типи суспільств, наприклад, беручи за головну ознаку писемність, їх поділяли на писемні та дописемні. Писемні володіють абеткою та фіксацією звуку у матеріальних носіях: клинописних таблицях, берестяних грамотах, книгах, газетах, комп'ютерах.

Німецький соціолог Ф. Тьонніс (1855-1936), з огляду на наявність і стан промислового виробництва класифікував їх на традиційне (до промислове, сільськогосподарське, закрите, відстале) та промислове (відкрите).

Американські соціологи Г. та Дж. Ленські розрізняючи суспільства за головним способом здобуття засобів до існування, виокремлюють:

1. Суспільство мисливців і збирачів. Структура його надто проста, а соціальне життя організоване на основі родинних зв'язків, усім керує вождь.

2. Садівничі суспільства. Воно теж ще не знає, що таке додатковий продукт, основою його соціальної структури є родинні зв'язки. Однак їх система помітно розвинутіша, складніша.

3. Аграрне суспільство. На цьому етапі вже з'являється додатковий продукт, розвиваються торгівля, ремесла, зароджується держава. Система родинних зв'язків перестає бути основою соціальної структури суспільства.

4. Промислові суспільства. Виникають наприкінці ХУІІІ ст. з появою промислового виробництва, використанням у виробничих цілях наукових знань, значного додаткового продукту, розвитку системи державного управління.

Застосування цього критерію іншими вченими передбачає, крім перших трьох, індустріальне та постіндустріальне суспільства.

Інша типологія поділяє всі суспільства на два класи – прості і складні. Критерій – рівень управління. Прості суспільства – це ті, де немає керівників та підлеглих, бідних та багатих (первісні племена), складні суспільства – це

суспільства, де є кілька рівнів управління, декілька соціальних верств населення, розвиток торгівлі, засобів комунікації.

Типологія Д. Белла і А. Турена:

- Протосуспільство – має декілька статусів, які базуються на віці, статі, родинних зв'язках. Ролі одноманітні. Поширеним є стереотип, що життя у первісному суспільстві дуже тяжке і складне. Ймовірно, що це так. Потреби цих людей доволі прості, людина потребує небагато часу для того, щоб підтримати свій життєвий цикл. На думку соціологів, це найбільш «лінивий» тип суспільства. Людина покладається на полювання та збирання певних культур для виживання. Таке суспільство складається з маленьких груп (до 40 осіб). Контактів між групами майже немає. Група – фактично сім'я. Ці суспільства постійно рухаються, власність їх обтяжує. Знайшовши якусь їжу, людина ділиться зі своїми родичами.

- Доіндустріальне суспільство (традиційне, аграрне). Період виникнення 6 тис. років тому. Це суспільство з малорухомими соціальними структурами, з таким способом соціокультурної регуляції, який базується на традиції. З полювання виникає тваринництво, із збирання – землеробство. З'являються міста, влада зосереджується в руках одного індивіда. З'являються регулярні армії. Зростає кількість населення. Поведінка контролюється звичаями, традиціями. Зміни, перетворення не сприймаються.

Ключова сфера економіки – сільське господарство. Організаційно-технічні характеристики економіки – малопродуктивне натуральне господарство на базі ручної праці та примітивної техніки. Провідну роль відіграють церква та армія. Провідні соціальні групи – священники та феодалаи.

- Індустріальне суспільство. Індустріалізм як спосіб виробництва з'явився в Англії приблизно 250 років тому. Ґрунтується на використанні наукових знань у виробничих технологіях. Знаходиться у стані швидких соціальних змін. Індустріальні суспільства є достатньо великими, урбанізованими. Родинні зв'язки стають слабшими. Послаблюються вплив релігії. Самостійним важливим інститутом стає освіта, оскільки індустріальне суспільство потребує масової грамотності. Індустріальне суспільство стає швидко домінуючим на планеті. Ключова сфера економіки – промисловість.

Організаційно-технічні характеристики економіки – масове товарне виробництво на основі суспільного поділу праці та машинних технологій. Провідну роль відіграють промислово-фінансові корпорації. Провідні соціальні групи – бізнесмени. - Постіндустріальне суспільство – суспільство, якому притаманні максимальний розвиток послуг і маркетингу, спрямованість у майбутнє, міжособистісна комунікація, значна роль наукових досліджень, інформації, престиж освіченості.

На думку соціологів з'являється у 70-х роках ХХ ст., правда, не у всіх країнах, а лише в найрозвинутіших. Переважає не промисловість, а інформатика та сфера обслуговування (насамперед наука та освіта).

Ознаки постіндустріального (інформаційного) суспільства:

- 1) безлюдні роботизовані заводські цехи;
- 2) гігантські супермаркети;
- 3) космічні станції;
- 4) висунення на перший план теоретичної сфери економічної діяльності (сфери послуг);
- 5) визначення провідної ролі науки;
- 6) комп'ютеризація і відкритість суспільства;
- 7) безперервна освіта;
- 8) соціальне просування визначають не расові, статеві або вікові відмінності, а освіта, досвід, майстерність, талант людини.

За політичними режимами суспільства поділяються на:

- демократичні;
- авторитарні;
- тоталітарні.

За панівною релігією:

- християнські;
- мусульманські.

Марксизм за способом виробництва, виробничих відносин і класової структури виділив:

- первіснообщинну,
- рабовласницьку;
- феодальну;
- капіталістичну;
- комуністичну суспільно-економічні формації.

Залежно від своїх уподобань, мети і завдань дослідження вчені використовують всі наявні типології суспільства.

Питання 4. Громадянське суспільство: 1) динамізм, рухливість різних асоціацій при свободі їх виникнення, ліквідації, поділу, перегрупування, переорієнтації;

2) демократизм, який визначається самостійністю і самодіяльним характером громадських асоціацій;

3) залежність від способу життя людей, генетична і функціональна зв'язок з матеріальним життям суспільства.

Крім відмінних ознак, громадянське суспільство має і свою чітку структуру. Його елементи існують у всіх сферах суспільства, що характеризує його як складну соціальну систему.

В економічній сфері елементами громадянського суспільства є товариства з обмеженою відповідальністю, акціонерні товариства, виробничі та сільськогосподарські кооперативи, споживчі товариства, індивідуальні підприємці та ін.

У соціальній сфері громадянське суспільство представлено сільськими громадами, житловими кооперативами, товариствами власників житла, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями за інтересами.

У суспільно-політичній сфері це різні громадські об'єднання і рухи, лобістські освіти, професійні спілки, виборці.

У духовній сфері прояви громадянського суспільства - недержавні засоби масової інформації, релігійні об'єднання, творчі спілки, культурно-національні товариства і автономії.

Отже, неважко побачити, що громадянське суспільство є складним утворенням, яке охоплює різні сфери суспільства. Багато в чому це обумовлюється багатогранністю функціональних завдань, які воно виконує:

1) відтворення цінностей, звичаїв, норм, що дозволяють здійснювати комфортне гуртожиток;

2) формування та підтримка середовища, в якому формується активний соціальний тип громадянина;

3) підтримання моральних підвалин суспільства: порядності, чесності, гуманності, гідності людини;

4) забезпечення формування різноманітних форм власності, багатокладної ринкової економіки;

5) регулювання взаємовідносин приватних осіб, груп, організацій, вирішення конфліктів;

6) здійснення самоврядування в усіх сферах і на всіх рівнях суспільного життя;

7) поєднання соціальних симетрій і асиметрій в структурах громадянського суспільства, що дозволяє підтримувати соціальну справедливість;

8) створення форм демократичного опонування і демократичної конструктивної опозиції.

Так як громадянське суспільство має виходи в усі сфери і активно включається в політичне життя, то саме воно сприяє формуванню інтересів і потреб людей. Інтереси і потреби людей нерідко усвідомлюються як включені в соціальний статус людини і громадянина. Іншими словами вони усвідомлюються як сполучення інтересу людини з його гідністю. Це поєднання відтворюється у формі прав і свобод людини і громадянина. Ці права класифікуються залежно від включеності людини в ті чи інші асоціації на три групи:

1) природно-антропологічні, реалізовані у межах сім'ї, місцевої громади, особистого статку;

2) духовно-культурні, виражають гідність людини як мислячої істоти, включеного в сферу світової культури, духовних традицій етносу;

3) агентно-професійні, що реалізуються як здатність людини виробляти матеріальні та нематеріальні цінності, що виступають як товари і послуги та спожиті іншими людьми.

Формування громадянського суспільства в Україні розпочалося тільки на початку ХХ ст., Коли бурхливо відбувалося формування легальних політичних партій, складався парламентаризм. Однак цей процес був перерваний большевизацією державної влади.

Наступний етап становлення громадянського суспільства почався лише в 90-і рр. ХХ ст. Однак цей етап був ускладнений значним ослабленням держави і розривом між ним і суспільством.

Тому замість громадських об'єднань та організацій силу набирали організовані злочинні угруповання, корумповані чиновники, кримінальні фінансові групи.

У підсумку посередниками між громадянським суспільством і державою стали потужні лобісти і олігархічні елементи. У результаті не склалася нормальна партійна система, ослабли профспілкові об'єднання, зріс абсентеїзм виборців, атомізація громадянського суспільства. Все це вказує на неможливість говорити сьогодні про остаточне формування в Україні громадянського суспільства.

Його можна охарактеризувати як сукупність соціальних відносин та інститутів, що функціонують незалежно від держави і здатних на нього впливати, суспільство автономних індивідів і автономних соціальних суб'єктів.

Одне з найважливіших завдань громадянського суспільства - домогтися, щоб держава не втручалася в приватне життя, а навпаки, охороняло її.

Громадянське суспільство - це самосвідома, самоврядна недержавна ланка Українського народу. Діяльність громадянського суспільства в Україні - ґрунтується на засадах свободи, плюралізму, толерантності та невтручання з боку держави.

Громадянське суспільство в Україні є сукупністю всіх недержавних структур і людей, які самоосознають себе саме в якості недержавного, «небюрократических» ланки Українського народу. Політичний сенс громадянського суспільства полягає в ототожненні себе з домінуючим фактором суспільного поступу, в розумінні свого природного, органічного, глибинного верховенства над державою.

Розвинуте громадянське суспільство будучи інтелектуальним опонентом держави, змушує її орієнтуватися на громадські інтереси, громадську думку в головних аспектах внутрішньої та зовнішньої державної політики.

Саме тому так важливо почути голос громадянського суспільства яке через свою мозаїчність і своє різноголосся найточніше висловиться щодо політичної ситуації і сформулює вимоги до держави і політичним силам.

Питання до самостійної роботи

1. Поняття соціальної структури;
2. Базові елементи соціальної структури;.
3. Теорії виникнення суспільства. Сучасний світ: постіндустріальне (інформаційне) суспільство.
4. Співвідношення понять “суспільство”, “держава”, “громадянське суспільство”.
5. Основні методологічні підходи до розгляду суспільства.
6. Глобальні проблеми сучасного суспільного розвитку.

Тема 3. Соціальна стратифікація та соціальна мобільність.

Мета вивчення: Дати аналіз елементам соціальної структури суспільства, проаналізувати історичні типи соціальної стратифікації та їх наслідки для соціуму. Сформувати у здобувачів розуміння процесів соціальної міграції, також гуманістичне, науково-обґрунтоване ставлення до професійної діяльності.

Навчальний час: 2 год.

План лекції (навчальні питання)

1. Соціальна нерівність, критерії та специфіка
2. Соціальна стратифікація, та її характеристика.
3. Соціальна мобільність

Ключові поняття: соціальна структура суспільства, соціальна група, соціальна мобільність, соціальна стратифікація, рабство, касти, стани, класи, маргіналізація, статус, нація, соціальна група, соціальна нерівність, соціальне відтворення, соціальні процеси.

Література

1. Гидденс Э. Стратификация и классовая структура// Социол. исследования. – 1992. -№9. – с.112-124.
2. Барбер Б. Структура социальной стратификации и тенденции социальной мобильности // Американская социология. /Б. Барбер. — М., 1972;
3. Вебер М. Основные понятия стратификации // Социологические исследования. — 1994. — № 5. — С. 147– 156;
4. Танчер В.. Кучеренко О. Ідеї елітизму в контексті демократичної трансформації суспільства//Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 1998.
5. Илькин В.И. Основные контуры системы социальной стратификации общества // Рубеж. 1991. №1.

Основний зміст

Питання 1. Соціальні нерівності притаманні будь-якому суспільству. Як людина є істотою соціальною, так і нерівність є соціальним феноменом. Основами соціальних нерівностей є соціокультурні та ресурсні відмінності індивідів (груп) — саме вони структурують соціальну реальність, утворюючи структурну матрицю суспільств і певний соціальний порядок. Нерівність є головним чинником суспільної нестабільності: що вищою і різноманітнішою є нерівність, то вищі ризики соціальної напруги та соціального конфлікту. Ступінь нерівності та її суспільне сприйняття значною мірою відображає цивілізаційні орієнтації населення.

Соціальна нерівність — це положення в суспільстві, коли окремі соціальні групи мають різний соціальний статус, належать до різних суспільних класів або соціальних кіл. До аспектів соціальної нерівності належить правова нерівність, обмеження свобод, майнова нерівність, нерівність щодо доступу до освіти, медичного обслуговування тощо.

Також соціальна нерівність трактується як наслідок нерівності позицій (посад, професій), різниця в розмірі матеріальної та моральної винагороди

(престиж), влади, освіти між різними прошарками населення. Як правило, поняття соціальна нерівність тісно пов'язане із поняттям бідність. Бідність визначається як економічний та соціокультурний стан людей, котрі мають мінімальну кількість ліквідних цінностей (ті, що постійно підлягають продажу та обміну) та обмежений доступ до соціальних благ.

Соціальна нерівність, пов'язана з нерівністю соціальних можливостей або життєвих шансів, зумовлена відмінними соціально-зумовленими ресурсами та практиками, зокрема неоднаковістю таких ресурсів, як знання, професійно-кваліфікаційний рівень, цінності, смаки, мова, манери, і проявляється в різному стилі життя, характері споживання, формах проведення вільного часу. Соціальна нерівність може бути закріплена правовими нормами, що діють у суспільстві, або ж мати в своїй основі традиції. До типів соціальної нерівності належать нерівність за гендерною, расовою, кастовою, віковою ознаками.

Нерівність є наслідком несправедливого соціального устрою, законів та розподілу благ.

Розуміння соціальних нерівностей передбачає вимірювальну методологію, що на індивідуальному рівні включатиме такі базові комплексні параметри:

— ресурсний (комплексні матеріальні та нематеріальні ресурси життя, соціальні й індивідуальні досягнення, доступні та спожиті індивідом у сучасному суспільстві);

— оціночно-діяльнісний (оцінка індивідуальної можливості скористатись певними благами);

— моральний (оцінка справедливості обсягу та якості доступних благ в залежності від самоідентифікації індивіда в соціальному просторі, оцінки соціальної значущості власної діяльності).

Фактори формування та поширення соціальної нерівності серед осіб, зайнятих працею: економічні, соціально-економічні, соціальні, демографічні та ін. Крім цих основних факторів нерівності, можливо відмітити і деякі інші, як наприклад: репутація; привілеї, пов'язані з контролем над тими чи іншими ресурсами; певного роду професії, які забезпечують владу та привілеї.

Французький соціолог Еміль Дюркгейм вивів дві причини соціальної нерівності:

1. Необхідність заохочувати кращих у своїй справі, тобто тих, хто приносить велику користь суспільству.

2. Різний рівень особистих якостей і талантів у людей.

Ключові критерії нерівності виклав Макс Вебер:

1. Багатство (різниця в доходах).

2. Престиж (різниця в пошані і повазі).

3. Влада (різниця в кількості підлеглих).

Американський соціолог Б. Барбер розділив сучасні види соціальної нерівності, ґрунтуючись на 6 критеріях:

1. Престижність професії.

2. Наявність влади.

3. Багатство і дохід.
4. Релігійна приналежність.
5. Наявність освіти, володіння знаннями.
6. Належність до того чи іншого етносу, нації.

Роберт Міхельс висунув ще одну причину: захист привілеїв влади. Коли чисельність спільноти перевищує якесь певне число людей, вони висувають головного, або цілу групу, і наділяють його більшими повноваженнями, ніж всі інші.

Класифікація форм соціальної нерівності з точки зору розв'язання проблем розвитку людини може полягати в наступному переліку:

- класова (диференціація на класи, верстви і групи залежно від соціального статусу, рівня доходу, освіти тощо);
- політична нерівність (відсутність рівної можливості впливу на прийняття політичних рішень на рівні безпосередніх учасників політичного процесу);
- економічна нерівність (різний рівень матеріального забезпечення, доходів і їх суспільного розподілу, задоволення потреб);
- гендерна (нерівність у гарантуванні і реалізації основних прав і свобод людини залежно від статі);
- освітня (посилення соціальних функцій інституту освіти, відсутність рівного доступу до освіти через її комерціалізацію);
- екологічна (відсутність гарантій захисту від загроз екологічного забруднення, екологічних катастроф тощо);
- нерівність безпеки здоров'я (відсутність захищеності від ризиків захворюваності, нерівність у доступності ефективного медичного обслуговування тощо);
- культурна нерівність (нерівність захисту культурного розвитку від деструктивних тенденцій),
- інформаційна (заангажованість ЗМІ, відсутність об'єктивних каналів передачі інформації, нерівність доступу до інформації).

Фактори, що впливають на розшарування в суспільстві, в усьому світі залишаються тими ж, що і багато років тому:

- уклад життя, міський чи сільський, оскільки відомо, що в селах оплата за працю менша, ніж в місті, і умови часто гірші, а роботи більше;
- соціальні ролі (мати, батько, педагог, чиновник) — визначають статусність, престиж, наявність влади, власності;
- поділ праці — фізична та інтелектуальна праця оплачуються по-різному.

Основними наслідками нерівності є консервування бідності, макроекономічна нестабільність, звуження можливостей економічного зростання і поширення корупції, тотальна недовіра до влади.

Соціальна нерівність у сучасному світі настільки вражає, що цей феномен інколи називають розподілом суспільства між одним відсотком населення й усією його рештою.

Основні показники нерівності: — різний рівень доступу до ресурсів як фізичних, так і моральних (приклад — жінки в Стародавній Греції, яких не допускали до Олімпійських ігор);

— різні умови праці.

Традиційно нерівність вимірюється коефіцієнтом Джині, а також більш простим і зрозумілим коефіцієнтом диференціації: це відношення середніх доходів 10% найбагатшої групи до середніх доходів 10% найбіднішої групи населення. В Європі цей коефіцієнт варіюється від 4 до 8 (в деяких країнах близько 10), в Америці — 14, там традиційно більша нерівність, так як багато мігрантів.

Індекс Джині, який описує рівень розшарування (0 — абсолютна рівність, 100 — абсолютна нерівність), в Україні становить 25,5 — приблизно стільки ж, скільки в Норвегії або Швеції (СІА, 2015). Однак з огляду на тінізацію вітчизняної економіки цей показник не відповідає дійсності. За підрахунками Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ, розрив у доходах 10% найбагатших та 10% найбідніших українців становить 40 разів. За висновками ООН, такий показник нерівності загрожує країні суспільно-політичним неспокоєм.

У світі є 36 млн доларових мільйонерів і 3,5 млрд людей, чий добробут становить менше 10 тис. доларів на особу. Водночас половина світових багатств належить всього 1% людей. Прірва між бідними й багатими, здається, ніколи ще не була настільки глибокою.

В останні 30—40 років (після ліберальних реформ Тетчер і Рейгана) на Заході спостерігалось випереджувальне зростання спекулятивного збагачення: набагато швидше зростали доходи від капіталу, а не від продуктивної праці. Саме спекулятивно нажитий, а не зароблений капітал став найважливішою причиною нерівності, що дедалі зростає. Крім того, в країнах Заходу, починаючи з 80-х років минулого століття, внаслідок приватизації національні активи перейшли у приватні руки, капітал було приватизовано, звідси уряди стали не в змозі перерозподіляти доходи в суспільстві.

Особливо сильно рівень нерівності (як доходів, так і статків) виріс за останні 30 років, і це стосується практично всіх країн світу. Так, верхні 10% суспільства присвоюють собі 37% національного багатства в Європі і 41% — у Китаї, 46% — у Росії. У Бразилії та на Близькому Сході цей показник становить 55% і 61% відповідно. Надзвичайно швидкими темпами зросло після розпаду СРСР майнове розшарування в Росії, де показник нерівності навіть перевершує китайський. Але особливо очевидним є зростання майнової нерівності в США, де 1% суспільства має близько 40% національного багатства, тоді як у 1980 році цей показник не перевищував 22%.

Постіндустріальні країни-члени ОЕСР, які становлять менше 1/10 частини населення планети, орієнтуються на дохід у 80 тисяч доларів на душу населення на рік, тоді як цей показник для 85 % населення Землі не досягає навіть 3 тисячі доларів.

Згідно з дослідженням німецького Фонду Бертельсмана, найменше соціальної нерівності у північних країнах ЄС: Данії, Швеції та Фінляндії. За шкалою від 1 до 10 ці країни знаходяться вище семи балів. Найгірша ситуація у Румунії та Греції, їхній показник — менше чотирьох пунктів. Німеччина набрала 6,7 пунктів. У цілому ситуація з соціальною справедливістю в Європі поліпшується завдяки економічному зростанню. За даними Фонду Бертельсмана, майже у всіх країнах ЄС у 2016 році знизився рівень безробіття. Зараз у середньому в ЄС він становить 8,7 відсотка. У 2015 році безробіття було на рівні 9,4 відсотка. Однак дослідники відзначають "величезну" різницю у рівні зайнятості в різних країнах ЄС. Якщо в Німеччині рівень безробіття в 2016 році становив 4,2 відсотка, то у Греції — 23,7 відсотка.

Навіть у такій соціально орієнтованій країні, як Німеччина, рівень нерівності повернувся до періоду Першої світової війни. Зараз верхні 10% суспільства мають 40% національного багатства, а на нижні 50% припадає лише 17% — як і 100 років тому.

На думку багатьох соціологів, сьогодні в Україні формується соціальна структура, верхівку якої утворюють олігархічна еліта, а широку основу — найбідніші прошарки, верстви, хоча в наявності є і середній прошарок із малих і середніх підприємців, багаточисельного чиновництва і відносно невеликої групи спеціалістів.

Трансформація соціальної структури українського суспільства носить глибокий, ґрунтовний характер. Зруйновано стару структуру, середній клас, взагалі чіткі межі між класами, виникли нові соціальні утворення. Оновився характер і набула глобальних масштабів поляризація суспільства. Оскільки найшвидкішими, найінтенсивнішими стали переміщення низхідного плану, суспільство виявилось розколотим на дві частини: вищі верстви, які відрізняються великими прибутками та привілеями, та всі інші соціально незахищені та малозабезпечені.

В умовах політики відкритості України до зовнішнього світу прогнозується збільшення масштабів корупції, наркобізнесу, торгівлі людьми та інших проявів транснаціональної організованої злочинності, що підривають основи національної української державності. В Європі (завдяки соціал-демократичній традиції) держава намагається пом'якшити соціальну нерівність через податки та інші механізми перерозподілу. Водночас у США протягом останніх десятиліть було знижено податки для надбагатих, знизився життєвий рівень середнього класу.

У сучасному суспільстві питаннями соціальної нерівності займаються органи соціальної політики. В їх обов'язки входить:

1. Введення різних компенсацій для соціально-незахищених верств населення.
2. Допомога бідним сім'ям.
3. Допомога безробітним.
4. Визначення мінімальної зарплати.
5. Соціальне страхування.

6. Розвиток освіти.
7. Охорона здоров'я.
8. Проблеми екології.
9. Підвищення кваліфікації робітників.

Подолання бідності та значної соціальної нерівності є ключовим завданням сучасної соціально-економічної модернізації, від успішності виконання якого залежать перспективи подальшого розвитку країни, ця мета може втілюватися через забезпечення умов для повноцінної реалізації підприємницького, трудового, інтелектуального та творчого потенціалів країни та через соціальне забезпечення незахищених верств населення та вдосконалення системи відтворення людських ресурсів. Проте, ефективність реалізації цих заходів на практиці неможлива, якщо першим кроком не стане вдосконалення пропорцій перерозподілу суспільного продукту і реальна боротьба з корупцією та тіньовим сектором економіки.

Потрібно знайти такий оптимальний рівень соціальної нерівності, коли будуть збільшуватися стимули до праці та розвитку, і одночасно, щоб люди були соціально захищеними, що призвело б до зменшення соціальної напруженості. Напрямами оптимального рівня соціальної нерівності можуть бути:

1. Введення прогресивної шкали оподаткування.
2. Підвищення оптимального розміру оплати праці.
3. Зміна структури державних витрат.

Подолання нерівності передбачає застосування критеріальних нормативів якості й рівня життя, що мають виконувати функцію забезпечення мінімальних гарантій і функцію соціальних орієнтирів.

Пропозиції щодо шляхів подолання глобальної соціальної нерівності та пов'язаних з нею загроз безпеки розвитку глобального суспільства в основному зводяться сьогодні до обмеження або припинення економічного росту. Проте зрівняння в доходах, відношення до влади та власності, позбавляє індивіда внутрішнього стимулу до дій, самовдосконалення, а отже, забирає в суспільства важливу рушійну силу. Подолання нерівності на принципах справедливості передбачає проведення комплексної соціальної політики, скерованої на скорочення бідності в усіх її проявах, згладжування невинуватих відмінностей в якості життя громадян.

ОТЖЕ: Соціальна нерівність — це вид соціального поділу, в якому окремі члени суспільства або групи знаходяться на різних сходинках соціальної драбини (ієрархії) і мають нерівні можливості, права і обов'язки. Це нерівномірний розподіл матеріальних та нематеріальних ресурсів у суспільстві, внаслідок такого нерівномірного розподілу різні члени суспільства мають також різні можливості в користуванні ресурсами.

Соціальна нерівність і бідність, які породжуються тим, що основними ресурсами планети можуть користуватися лише вибрані, породжує конфлікти і війни серед населення. Наслідки розвиваються поступово і виражені в уповільненому розвитку багатьох країн, це призводить до того, що прогрес в економіці теж сповільнюється, демократія як система втрачає свої позиції, в

суспільстві зростає напруга, невдоволення, психологічний тиск соціальної дисгармонії.

Соціальна нерівність виражена в кожній країні, десь вона сильніша, а десь слабша. Соціальної справедливості в Європі стає більше, але зберігається різниця між північними і південними країнами. У розвинених країнах профіль нерівності ромбовидний: близько 5 % населення є багатими та представляють вищий клас, 80 % складають середній клас, 15 % належать до категорії бідних, тобто нижчого класу. В Україні соціальна структура нагадує трикутник: 1—2 % належать до вищого класу, 10—12 % мають середні доходи та представляють середній клас, усі інші, а це понад 85 % населення, мають бути віднесені до найбіднішого нижчого класу.

Шляхи подолання соціальної нерівності:

- розвиток соціальних послуг;
- доступність безкоштовної якісної медицини та освіти;
- допомога малозабезпеченим та інвалідам;
- розробка нормативних актів, законів, грошових компенсацій, які захищають незахищені верстви суспільства (ветерани, інваліди, матері-одиночки);
- забезпечення робочими місцями інвалідів;
- надання однакових можливостей як чоловікам, так і жінкам при прийомі на роботу;
- вдосконалення антидискримінаційного законодавства;
- реалізація перерозподільчого потенціалу систем оподаткування та державних послуг у сфері охорони здоров'я і освіти;
- реальна боротьба з корупцією і забезпечення рівного доступу до правосуддя та рівності перед законом.

Важливими моментами в поліпшенні соціально-економічного становища населення виступають підвищення пенсійного забезпечення населення, відповідного реальному прожитковому мінімуму, реалізація програм соціальної підтримки соціально-вразливих груп. Максимальна реалізація шляхів подолання нерівності по кожному напрямку, призведе до вирівнювання ситуації та пом'якшення різниці серед соціальних класів населення.

Прожитковий мінімум — вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я, набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

Зокрема, Законом встановлено у 2021 році розмір мінімальної заробітної плати:

- у місячному розмірі: з 1 січня – 6000 грн, з 1 грудня – 6500 грн;
- у погодинному розмірі: з 1 січня – 36,11 грн, з 1 грудня – 39,12 грн.

Також встановлено у 2021 році прожитковий мінімум на одну особу в розрахунку на місяць у розмірі з 1 січня 2021 року – 2189 грн, з 1 липня -

2294 грн, з 1 грудня – 2393 грн, а для основних соціальних і демографічних груп населення:

дітей віком до 6 років: з 1 січня 2021 року – 1921 грн, з 1 липня – 2013 грн, з 1 грудня – 2100 грн;

дітей віком від 6 до 18 років: з 1 січня 2021 року – 2395 грн, з 1 липня – 2510 грн, з 1 грудня – 2618 грн;

працевдатних осіб: з 1 січня 2021 року - 2270 грн, з 1 липня - 2379 грн, з 1 грудня - 2481 грн;

осіб, які втратили працевдатність: з 1 січня 2021 року – 1769 гривень, з 1 липня – 1854 грн, з 1 грудня – 1934 гривні.

Питання 2. Щоб описати ці нерівності, соціологи застосовують термін **СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ** (лат.-stratum-прошарок і facer – робити) - структуровані нерівності між різними угрупованнями людей. Страта – соціальний прошарок, який об’єднується за якимось одним критерієм диференціації: прибутком, багатством, владою, престижністю професії, освітою тощо. Стратифікацію можна уявити як геологічне нашарування різних скельних порід земної поверхні. В такому разі кожне суспільство можна розглядати як ієрархію “прошарків” – з привілейованими нагорі й знедоленими внизу. Можна виділити чотири основні системи стратифікації: рабство, касты, стани і класи. Іноді вони існують у поєднанні: наприклад, рабство співіснувало з класами в античній Греції та Римі, а також у південних штатах США перед громадянською війною.

Рабство – це крайня форма нерівності, коли певні індивіди у прямому розумінні належать іншим людям як їхня власність. Легальні умови володіння рабами були дуже різні в різних суспільствах. Іноді закон позбавляв раба майже всіх людських прав (південні штати США), тоді як у інших випадках їхнє становище уподібнювалося до ролі слуги. Після того як понад століття тому у Північній і Південній Америці рабам надали волю, рабство як формальна інституція було поступово викорінене і сьогодні зникло майже повністю в усьому світі.

Каста асоціюється передусім з культурами Індійського субконтиненту. Сам термін “каста” – не індійського походження, він запозичений з португальської мови і означає “раса” або “чиста порода”. Самі індійці не мають єдиного терміна, який би описував кастову систему назагал, а цілу низку слів, що стосуються різних її аспектів, два головні з яких – це “варна” і “джаті”.

Варна складається з чотирьох категорій, кожна з яких має різний ступінь соціального пошанування. Нижче цих чотирьох груп розміщуються “недоторкані”, що перебувають у найневигоднішому становищі.

Джаті – це групи, які визначаються локально, і кожна з них має власний поділ на касты. Кастова система надзвичайно складна і в різних місцевостях має різну структуру, причому ці відмінності настільки істотні, що йдеться, власне, не про одну “систему”, а про розмаїття різних, досить слабо пов’язаних вірувань та звичаїв. Проте деякі принципи широко поділяються. Браміни, що належать до найвищої варни, є найдосконалішими з погляду

чистоти, недоторканні – найменш чисті. Браміни повинні уникати певних контактів з недоторканими, і лише останнім дозволяється контактувати із тваринами або речовинами, які вважаються нечистими. Кастова система тісно пов'язана з вірою індусів у відродження; вони вірять, що індивіди, які нехтують обов'язковими ритуалами своєї касты, у наступному втіленні відродяться у нижчому становищі. Індійська кастова система ніколи не була абсолютно статичною. Хоча індивідам забороняється переходити з касты в касту, групи в цілому можуть змінювати свої позиції в кастовій ієрархії.

Стани були складовою європейського феодалізму, проте існували й у багатьох традиційних цивілізаціях. Феодальні стани складалися з різних страт і мали різні обов'язки та права стосовно один одного, що обумовлювалися законом. У Європі найвищий стан складався з аристократії та дворянства. Духівництво утворювало другий стан, нижчий за своїм статусом, але наділений багатьма певними привілеями. До третього стану належав простолюд – кріпаки, вільні селяни, купці та ремісники. На відміну від каст, між станами до певної міри дозволялися змішані шлюби та індивідуальна мобільність. Станова система в минулому мала тенденцію розвиватися там, де існувала традиційна аристократія, побудована на шляхетному походженні.

Класові системи відрізняються в багатьох аспектах від рабовласницької, кастової або станової. Особливо слід відзначити чотири відмінності:

1. Класи не встановлюються законом і не спираються на релігійну традицію; належність до певного класу не пов'язана з успадкованими привілеями, підкріпленими законом або звичаєм. Класові системи за своєю суттю набагато плинніші, аніж інші типи стратифікації, й лінії поділу між класами ніколи не бувають чітко визначеними. Не існує формальних заборон на змішані шлюби між представниками різних класів.

2. Індивід досягає свого класу, а не просто “одержує” його при народженні. Соціальна мобільність – рух угору або вниз у класовій структурі – явище набагато поширеніше, ніж у інших системах.

3. Класи утворюються залежно від різниці в економічному становищі між угрупованнями індивідів, нерівностей у володінні та контролі над економічними ресурсами. В інших типах стратифікації найбільше значення мають неекономічні фактори.

Клас – широке угруповання людей, які спільно розпоряджаються економічними ресурсами, що формує стиль їхнього життя. Основні класи, що існують в західних суспільствах: вищий клас (багатії, підприємці та промисловці, вищі урядовці – ті, хто володіє або контролює ресурси); середній клас (білі комірці та професіонали); робітничий клас (“сині комірці” та люди, зайняті ручною працею). В деяких індустріалізованих країнах Франція, Японія-важливу роль відігравав і четвертий клас – селяни. У країнах “третього світу” селяни досі є найбільшим класом.

Найвпливовіші теоретичні підходи були опрацьовані К.Марксом, М.Вебером; більшість пізніших теорій стратифікації були побудовані на їхніх ідеях – Ерік Олін Райт, Френк Паркін.

На думку Маркса, клас – це група людей, що перебувають в однаковому відношенні до засобів виробництва – засобів, якими вони заробляють на життя. До виникнення сучасної промисловості засоби виробництва склалися переважно із землі та знарядь. Тому в доіндустріальних суспільствах два основні класи склали ті, хто володів землею, і ті, що активно працювали на ній. В сучасних індустріальних суспільствах набагато більше значення мають фабрики, установи, технічне обладнання, а багатство або капітал потрібні, щоб усе це придбати. Отож два основні класи складаються з тих, хто володіє цими новими засобами виробництва, - промисловців або капіталістів, - і тих, хто заробляє собі на прожиток, продаючи їм свою робочу силу, - робітничого класу, для позначення якого Маркс іноді вживав термін, що сьогодні видається вже архаїчним, “пролетаріат”. Відносини між цими класами є експлуаторськими. Протягом робочого дня, робітник виробляє більше, ніж потрібно роботодавцю для відшкодування плати за найм. Ця додаткова вартість і є джерелом прибутку, що привласнюється капіталістами. Крім двох основних класів є перехідні класи – класові групи, що залашилися від виробничої системи попереднього типу, наприклад, селянство в сучасних суспільствах. Маркс привертає увагу до розколів, що виникають всередині класів:

1. У вищому класі частими є конфлікти між фінансовими капіталістами (банкірами) і промисловцями.

2. Існує розмежування інтересів між людьми, які володіють невеликим бізнесом, і тими, хто володіє або управляє великими корпораціями. І ті, і інші належать до класу капіталістів, але політика, яка сприяє розвитку великого бізнесу, не завжди відповідає інтересам малого.

3. Найнижчий прошарок робітничого класу становлять безробітні – ті, хто довгий час не може знайти роботу; часто вони живуть значно гірше, ніж більшість робітників. Ці групи складаються переважно з представників етнічних меншин.

Підхід Вебера до стратифікації побудований на теорії Маркса, яку він модифікує і розвиває. Існують дві головні відмінності між цими двома теоріями: По-перше, згідно з Вебером, класовий поділ залежить не лише від контролю або відсутності контролю над засобами виробництва, але й від економічних відмінностей, які безпосередньо не пов'язані з власністю. Такі ресурси складаються передусім з професійного вміння та кваліфікації, завдяки чому визначаються певні види праці і можливості працевлаштування. Люди, зайняті в сфері управління і професіонали високої кваліфікації заробляють більше і мають сприятливіші умови праці, ніж люди робітничих професій. Учені ступені, дипломи та набуте ними вміння свідчать про їхню кваліфікацію і підвищують “ринкову” ціну порівняно з тими, хто таких свідоцтв не має.

По-друге, Вебер розрізняє ще два основні аспекти стратифікації, крім класу. Один він називає статусом, що має відношення до соціальної репутації або престижу, який здобуває та чи інша група, відрізняючись цим від інших подібних груп. Статусні ознаки часто змінюються незалежно від класового

поділу, соціальна репутація може бути або позитивною або негативною. Позитивно привілейовані статусні групи включають в себе будь-які угруповання людей, що мають високий престиж в умовах данного суспільного ладу (лікарі, юристи). Другий – партією – що означає групу індивідів, які працюють разом, тому що мають спільне походження цілі та інтереси. Партії можуть виникати на основі спільних для різних класів інтересів; наприклад- релігійні вірування або націоналістичні ідеї. Праці Вебера про стратифікацію мають велике значення, бо показують, що й інші виміри стратифікації, а не тільки класовий поділ, справляють значний вплив на життя людей. Більшість соціологів дотримуються думки, що схема Вебера дає гнучкішу й витонченішу основу для аналізу стратифікації, ніж теорія, яку пропонує Маркс.

Американський соціолог Ерік Олін Райт розвинув теоретичні засади, які багато в чому спираються на Маркса, але й використовують і ідеї Вебера (Wright, 1978, 1985). Згідно з Райтом, існують три виміри контролю над економічними ресурсами в сучасному капіталістичному виробництві, й саме вони допомагають нам ідентифікувати основні класи, що існують сьогодні.

1. Контроль над інвестиціями або грошовим капіталом.

2. Контроль над фізичними засобами виробництва (земля, фабрики, установи).

3. Контроль над робочою силою.

Ті, хто належать до класу капіталістів, контролюють усі ці виміри в системі виробництва. Робітничий клас не контролює жодного. Але між цими головними класами є групи, становище яких набагато двозначніше. Це ті утворення, які Райт називає суперечливими класовими утвореннями, бо вони мають вплив на одні аспекти виробництва, але не можуть контролювати інші. Наприклад, “білі комірці” та професійні службовці мусять продавати свою робочу силу підприємцям, проте водночас вони мають більший контроль над умовами праці, ніж люди в “синіх комірцях”. Райт називає класове становище таких працівників “суперечливим”, оскільки вони не є ані капіталістами, ані робітниками, проте мають спільні ознаки і тих і інших.

Френк Паркін, британський учений, запропонував підхід, що ґрунтується більше на ідеях Вебера, ніж на теорії Маркса (Parkin, 1971, 1979). Паркін погоджується з Марксом, як погоджувався і Вебер, що володіння власністю, засобами виробництва, є основною підвалиною класової структури. Проте власність це тільки одна форма соціального перекриття, яке може бути монополізоване меншістю і використане як фундамент влади над іншими. Крім власності або багатства, для створення соціального перекриття можуть бути використані більшість характеристик, щоїх Вебер асоціював з різницями в статусі, такими як етнічне походження, мова або віра. У створенні соціального перекриття задіяні два види процесів. Виключення – це стратегія, якої дотримуються групи, щоб відокремити себе від чужих, перепинивши їм доступ до цінних ресурсів. Узурпація – це спроби менш привілейованих добутися до ресурсів, що були раніше монополізовані іншими. Обидві стратегії, за деяких обставин, можуть використовуватись

одночасно (узурпаційна політика профспілок проти роботодавців, і водночас не допуск до членства етнічних меншин). Паркін називає це подвійним перекриттям. Тут ми маємо безперечну подібність поглядів Паркіна і Райта. Обидва поняття свідчать, що ті, хто перебуває посередині стратифікаційної системи, до певної міри поглядають угору, але водночас дбають і про те, щоб відокремитися від тих, хто внизу.

Питання 3. Кожна людина переміщується в соціальному просторі, в суспільстві, в якому вона живе. Іноді ці переміщення людина сприймає відчутно та ідентифіковано, наприклад, переїзд із Києва у Львів, або перехід із православної в греко-католицьку церкву, або з однієї сім'ї в іншу. Все це змінює позицію індивіда в суспільстві і свідчить про його переміщення в соціальному просторі. Проте, існують такі переміщення людини, які важко визначити як соціальні не лише оточуючим її людям, але й їй самій. Наприклад, дуже складно визначити зміни становища індивіда у зв'язку із зростанням (або падінням) престижу, збільшенням або зменшенням можливостей використання влади, змінами доходу. Разом з тим, такі зміни в позиції людини в кінцевому підсумку відбиваються на її поведінці, системі відносин в групі, потребах, установах, інтересах і орієнтаціях. У зв'язку з цим важливо визначити, як здійснюються переміщення індивідів в соціальному просторі, які в соціології прийнято називати процесами мобільності.

Поняття соціальної мобільності було введено в соціологічний обіг П. Сорокіним у 1927 р. З того часу воно активно використовується в соціологічних дослідженнях нерівності і буквально означає переміщення індивідів між різними рівнями соціальної ієрархії, яка визначається зазвичай з точки зору широких професійних і соціально-класових категорій. Ступінь соціальної мобільності часто використовується як показник рівня відкритості і рухомості суспільства і, навпаки, його консервативності, замкнутості. Відомо, що у станovo-кастовому суспільстві соціальна мобільність майже повністю відсутня, наприклад, у феодалному суспільстві кріпосний селянин не міг вільно змінити свій статус. Саме наявність або відсутність таких здібностей і якостей визначає рух людини з однієї верстви в іншу. Адже верстви ці, маючи свої якісні і кількісні характеристики, не відділені одна від одної непрохідною стіною (як це має місце в кастовому або станovому устрої суспільства), а скоріше мають розмиті кордони, вони нібито разом дифузнопроникають одна в одну, що і визначає можливість цього руху людей (або окремих соціальних груп і спільностей).

Існує два основних типи соціальної мобільності: горизонтальна і вертикальна.

Під горизонтальною соціальною мобільністю або переміщенням розуміється перехід індивіда або соціального об'єкта з однієї соціальної групи в іншу, яка розташована на одному й тому ж рівні. Переміщення якогось індивіда з однієї конфесії в іншу, з одного громадянства в інше, з однієї сім'ї (як чоловіка, так і дружини) в іншу при розлученні або при повторному шлюбі, з одного підприємства на інше, за умов збереження при

цьому свого професійного статусу – все це приклади горизонтальної соціальної мобільності.

Під вертикальною соціальною мобільністю розуміються ті відносини, які виникають при переміщенні індивіда або соціального об'єкта з однієї соціальної верстви в іншу. В залежності від напрямку переміщення існує два типи вертикальної мобільності: висхідна і низхідна, тобто соціальне піднесення і соціальний спуск. У відповідності з природою стратифікації є низхідні і висхідні течії економічної, професійної і політичної мобільності, не говорячи вже про інші, менш важливі, типи. Висхідні течії існують в двох основних формах:

- в проникнення індивіда з нижньої верстви в існуючу більш вищу верству;

- утворення такими індивідами нової групи і проникнення всієї групи в більш вищу верству на рівень з вже існуючими групами цієї верстви. Відповідно і низхідна течія також має дві форми:

- перша полягає в падінні індивіда з більш високої соціальної позиції на більш низьку, не руйнуючи при цьому вихідної групи, до якої він належав;

- друга форма проявляється в деградації соціальної групи в цілому, в пониженні її рангу на фоні інших груп або в руйнуванні її соціальної єдності.

Як писав П. Сорокін, у першому випадку "падіння" нагадує людину, яка впала з пароплава, у другому - занурення у воду самого пароплава зі всіма пасажирами на борту або загибель пароплава, коли він розбивається вщент.

Є два види соціальної мобільності:

- мобільність як добровільне переміщення або циркуляція індивіда в межах соціальної ієрархії;

- мобільність, яка обумовлюється структурними змінами (наприклад, індустріалізацією і демографічними факторами).

За умов урбанізації і індустріалізації відбувається кількісне зростання професій і відповідна зміна вимог до кваліфікації і професійної підготовки.

В межах досліджень мобільності розглядаються рівні і зразки мобільності ("близька" – між суміжними ієрархічними ступенями і "дальня" – між віддаленими), а також те, на які позиції хто переміщується, і що визначає відбір при переміщенні. Інтергенераційна мобільність вказує на відносини позицій індивідів до позицій їх батьків, а інтрагенераційна – на відповідність позицій, які займаються одним й тим же індивідом в різні моменти його трудового життя. Безумовно, для просування із однієї верстви в іншу або із одного соціального класу в інший має значення "відмінність в стартових можливостях". Скажімо, у синів міністра і фермера різні можливості для одержання високих посадових статусів. Тому загальноприйнята офіційна точка зору, згідно якої для досягнення будь-яких висот в суспільстві треба лише працювати і мати здібності є некоректною.

За визначенням більшості соціологів, мобільність є необхідною для забезпечення стабільності сучасного індустріального суспільства, оскільки відкритий доступ до позицій еліти дозволяє здібним і честолюбним людям залишати нижчі соціальні рівні. Цим досягається ефект запобіжного клапану,

який зменшує ймовірність революційних колективних дій нижчих класів. Ряд дослідників більш стурбовані проблемами ефективності і справедливості стосовно соціальної мобільності. На думку деяких з них, для успішного функціонування сучасних суспільств необхідна така мобільність, коли виконання найбільш важливої роботи надається найбільш здібним людям. Також вважається, що справедливість в демократичному суспільстві залежить від структури егалітарних можливостей.

До факторів соціальної мобільності, на які вже вказувалось, соціологи відносять також такі, як професійна підготовка, система суспільного устрою (відкритий чи закритий тип суспільства), приналежність до політичних партій, до нових релігій, різний рівень народжуваності в різних стратах. Для подолання культурного бар'єра і бар'єра спілкування існують такі способи (або канали), до яких так або інакше вдаються індивіди в процесі соціальної мобільності:

- зміна способу життя, зокрема, прийняття нового матеріального стандарту, який сприяв би засвоєнню нового статусного рівня (обладнання квартири, придбання машини, дачі і т. д);

- розвиток типової статусної поведінки - такої, яка б сприяла прийняттю особистості в більш вищу соціально-класову верству. Скажімо, аспірант, стаючи поступово професором, або виконавець, трансформуючись в директора фірми, повинен змінити свою поведінку, щоб бути прийнятим в новому для себе середовищі. Зразки одягу, словесні звороти, манера спілкування, форми дозвілля – все підлягає перегляду;

- зміна соціального оточення, що передбачає встановлення контактів з індивідами тієї статусної верстви, в якій соціалізується мобільний індивід;

- шлюб з представником більш високої статусної верстви (мабуть всі пам'ятають про швидку вертикальну мобільність Попелюшки в найвищій верстві суспільства).

Отже, поняття соціальної мобільності виявляється виключно важливою характеристикою суспільства. За його критеріями можна порівнювати різні типи суспільства з точки зору динамічності чи задубілості його соціальних структур, вводити поняття відкритого чи закритого суспільства, демократичного або тоталітарного режиму і т. д.

Наслідки соціальної мобільності (позитивні, негативні) відбиваються і на індивідах, і на суспільстві в цілому. Просування вверх тісно зв'язано з політичним розвитком, інтелектуальним, науковим прогресом, формуванням нових цінностей і соціальних рухів. Рух вниз веде до вивільнення вищих верств від малокорисних елементів. Але найважливіше те, що посилена мобільність сприяє дестабілізації суспільства за всіма його параметрами. Інший можливий результат – витіснення найбільш здібних членів суспільства з процесу мобільності або ж за межі даного суспільства як такого, що з неминучістю віддзеркалюється негативно і на долі самого суспільства. Від тієї чи іншої реакції суспільства на наслідки мобільності залежить можливість або неможливість подолання нестабільності, яку вона викликає.

Слід зауважити, що аналізи стратифікації традиційно робилися з чоловічої точки зору. Це було почасти тому, що гендерні нерівності, як вважалося, лише віддзеркалюють класові відмінності. Це припущення викликає великий сумнів. Гендер впливає на стратифікацію в сучасних суспільствах до деякої міри, незалежно від поділу на класи.

Економічна нерівність – це постійна характеристика всіх суспільних систем, крім суспільств, які добувають собі засоби на прожиток полюванням та збиранням дикорослих плодів. Класовий підхід утворює серцевину економічних нерівностей у сучасних суспільствах. Клас справляє великий вплив на наше життя. Але й наша діяльність ніколи повністю не детермінується класовим поділом: багато людей є соціально мобільними. Інші, навпаки, опиняються в ситуації бідності, з якої дуже важко вибратися. Відносна бідність – це, міра нерівності. Економічна нерівність впливає на конкурентні спроможності країни в глобальній економіці. Поширеною є думка, що найбільших успіхів у світовій економіці досягають ті індустріалізовані країни, де нерівності відносно низькі.

Питання до самостійної роботи

1. Феномен соціальної стратифікації та історичні типи стратифікаційних систем.
2. Соціальна нерівність як основа соціальної стратифікації.
3. Поняття соціальної мобільності. Механізми соціальної мобільності.
4. Що таке маргіналізація?
5. У чому полягає різниця між поняттями міграція населення та соціальна мобільність?

Тема 4. Суб'єкти суспільного життя (соціологія особистості, сім'ї, молоді; етносоціологія) та соціальні інститути

Мета вивчення: проаналізувати суб'єкти суспільного життя на прикладі таких галузей як соціологія особистості, соціологія сім'ї, соціологія молоді, етносоціологія і соціологія нації.

Навчальний час: 2 год.

План лекції (навчальні питання)

1. Соціологія особистості
2. Соціологія сім'ї
3. Етносоціологія
4. Соціологія молоді
5. Соціальні інститути

Ключові поняття: соціологія особистості, соціалізація, соціологія сім'ї, гомогенна сім'я, шлюб, форми сім'ї та шлюбу, моногамія, полігамія, груповий шлюб, проміскуїтет, тип сім'ї, нуклеарна (проста) сім'я, розширена (складна) сім'я, життєвий цикл сім'ї, сім'я як соціальний інститут, сім'я як мала (первинна) соціальна група, соціологія молоді, етносоціологія і соціологія нації, соціальні інститути.

Література

1. Соціологія : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів – 2-ге вид., доопр., доп / за заг. ред. В.І.Докаша. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – 448 с.
2. Пилипенко В.Є., Попова І.М., Танчер В.В. та ін. Спеціальні та галузеві соціології: Навч.посібник. – 2-е вид. / В.Є. Пилипенко, І.М. Попова, В.В. Танчер. – К.: ПЦ «Фоліант», 2007. – 451 с.
3. Соціологічна теорія: традиції та сучасність: Навч. посібник / [Ред. А. Ручка]. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2007. – 363с.
4. Перегуда Є.В. Соціологія: навчальний посібник / Є.В. Перегуда та ін. – П26 К.: КНУБА, 2012. – 140 с.
5. Спеціальні та галузеві соціології: Навч. посібник. – 2-ге вид. / За ред. В. Є. Пилипенко. – К.: Фоліант, 2007. – 451 с.
6. Рыбакова М.В. Современная социальная экологическая практика. / М. Рыбакова. – М., 2006. – 256 с.

Основний зміст

Питання 1. Важливо зрозуміти сутність основних досліджень соціології особистості та ключові поняття і категорії соціології особистості: людина, індивід, особистість, індивідуальність, також соціальну типологію особистості. Затрунути питання проблем соціалізації, соціальної адаптації та інтеріоризації. Ресоціалізація особистості в перехідних суспільствах. Філософсько-соціологічні уявлення про особистість. Фройдизм і неофройдизм про особистість та її становлення. Людина в концепціях символічного інтераціоналізму та феноменологічної соціології. Біхевіоризм і проблема особистості. Теорії соціальних ролей. Диспозиційна теорія саморегуляції поведінки індивіда. Теорії референтної групи. Характерні риси особистості та її внутрішня духовна структура, також потреби, інтереси, мотиви й цінності.

Питання 2. Необхідно розкрити питання соціалізації особистості в переважній більшості випадків, яка розпочинається у сім'ї, яку вивчає спеціальна галузь соціології. Соціологія сім'ї – галузь соціології, яка досліджує формування, розвиток і функціонування сім'ї, шлюбно-сімейних відносин у конкретних культурних та соціально-економічних умовах. Предмет соціології сім'ї – специфічні відносини між сім'єю і суспільством, а також у середині сім'ї. Об'єкт – сім'я як мала соціальна група і як соціальний інститут регулювання відтворення людини за допомогою певної системи норм, ролей.

Етапи розвитку соціології сім'ї:

перший етап: від античності до середини ХІХ ст. Основною формою вважалася моногамна сім'я як прообраз суспільства, яке тлумачилося як велика родина. (Ж.-Ж. Руссо, Ж.-А. Кондорсе, Г.-В. Гегель, І. Кант);

другий етап: із середини ХІХ ст. до початку ХХ ст. Ініціативу у вивченні сім'ї утримували антропологі й етнографи, які використовували багатий емпіричний матеріал, зібраний під час досліджень примітивних суспільств, а

також можливості порівняльно-історичного методу. Тогочасні теоретичні дискусії стосувалися співвідношення патріархату і матріархату;

третій етап: перша половина ХХ ст. Досліджують стадії, форми і типи шлюбних відносин; четвертий етап: із середини ХХ ст. дотепер. Головна його особливість – поєднання теоретичних розробок з емпіричними дослідженнями.

Як окрема галузь соціології соціологія сім'ї виникла у 20-х роках ХХ ст. та успішно розвивалася. Соціологія сім'ї в Україні з'явилася у 60-ті роки ХХ ст.

Таким чином, сім'я як одна з найстаріших біосоціальних спільнот нині зазнає великих змін. Ці зміни носять глобальний універсальний характер і пов'язані з руйнацією традиційних цінностей і форм сімейного життя і шлюбу.

Питання 3. Важливо зрозуміти сутність етносоціології її предмет, етнічні спільноти, основні підходи до вивчення етнічних спільнот, також роль етносу і етнічних відносин у становленні, розвитку та функціонуванні суспільства. Сучасні проблеми міжнаціональних відносин та їх історичне коріння. Основні риси та етапи формування української нації.

Національні спільноти як складні соціальні системи. Специфіка процесів формування та розвитку етно-національних спільнот і груп, їх історичні типи. Проблема формування етнічної самосвідомості, етнічних установок і національних інтересів. Національна ідея та її місце в соціокультурній реальності сучасного суспільства. Соціологічні дослідження форм взаємодії етно-національних спільнот у сучасному суспільстві: гетоїзація, колонізація, модернізація, інтеграція, мобільність, соціальний і культурний конфлікт.

Сучасні проблеми міжнаціональних відносин і їх історичне коріння, міжнаціональне напруження та конфлікти. Проблема збереження етносів і етнічних груп у світі, що глобалізується.

Основні риси та етапи формування української нації. Національно-культурне відродження в Україні, його специфіка та регіональні особливості. Проблема збереження культур нечисленних народів у сучасній Україні. Державна національна політика та роль етносоціології у її розробці.

Питання 4. Соціологія молоді нині є однією з найважливіших складових соціологічного знання. Молодь становить значну частину населення і відіграє значну роль в рішенні важливих соціальних, економічних і політичних проблем людства. Дослідження проблем молоді стало предметом ювенології - складової частини сучасної науки про людство.

Здобувачі повинні чітко знати завдання соціології молоді. Найголовніше завдання полягає у з'ясуванні основних інтересів і потреб молодого покоління, створенні соціального портрету, а також аналізі можливих наслідків, прийнятті законодавчих актів стосовно молоді для суміжних і близьких соціально-демографічних груп та спільнот.

Слід виділити основні тенденції у молодіжному середовищі: заперечення можливості повернення до минулого соціального ладу; руйнація традиційних форм соціалізації, заснованих на досить конкретній визначеності життєвого шляху; поява нових соціальних посередників, не властивих для самовизначення минулих поколінь: кооперативів, приватного бізнесу, різноманітних форм власності, нових джерел інформації; оцінка свого суспільного становища із загальнолюдських позицій, найчастіше у порівнянні зі становищем ровесників у інших високорозвинених країнах та поява у зв'язку з цим завищених: соціальних вимог.

Таким чином, більшість молоді стоїть нині перед складним вибором у житті, до якого вона не підготована ні психологічно, ні організаційно. Тому мета молодіжної політики у цій галузі - зміцнення соціального статусу молоді в структурах суспільства.

Питання 5. Суспільство являє собою не тільки сукупність класів, етнічних та демографічних груп, але й виступає як система соціальних інститутів. Пристосовуючись до середовища, суспільство протягом історії виробляє інструменти, придатні для вирішення різноманітних завдань і задоволення найважливіших потреб. Ці інструменти й називаються соціальними інститутами.

У загальному плані соціальний інститут можна визначити як історично сформовані, стійкі форми організації спільної діяльності людей, спрямовані на задоволення основних потреб суспільства.

Інакше кажучи, соціальний інститут – це відносно стійка модель поведінки індивідів й організацій у певній сфері діяльності. Термін «соціальні інститути» вперше вивів Г. Спенсер. Він розумів під ним «спеціалізовані органи», які виникають у суспільстві внаслідок природної еволюції й ускладнення внутрішнього устрою «суспільного тіла». Тобто суспільство складається з різних соціальних інститутів, що виконують життєво важливі для нього функції.

Термін «соціальний інститут» вживається у найрізноманітніших значеннях. Він застосовується стосовно родини, держави, права, економіки, власності, освіти, релігії та ін.

Із зовнішньої (формальної) сторони соціальний інститут виглядає як сукупність осіб, установ, забезпечених певними матеріальними ресурсами й здійснюючих конкретну соціальну функцію.

Із внутрішньої (змістовної) сторони – це певний набір норм, цінностей, доцільно орієнтованих стандартів поведінки певних осіб у певних ситуаціях. Так, юстиція як соціальний інститут зовні являє собою сукупність осіб (судді, прокурори, адвокати, нотаріуси та ін.), установ (суди, прокуратури, виправні установи тощо), а також матеріальних ресурсів (будівлі, устаткування, фінанси та ін.). Зі змістовної сторони соціальний інститут юстиції являє собою сукупність стандартизованих зразків поведінки правочинних осіб, що забезпечують виконання даної соціальної функції. Зазначені стандарти

поведінки втілюються у соціальних ролях, характерних для системи юстиції (роль судді, прокурора, адвоката тощо).

У структурі соціального інституту виділяють:

Набір соціальних позицій і ролей.

Соціальні норми й санкції, що регулюють функціонування даної соціальної області.

Групу осіб, професійно зайнятих у даній області.

Сукупність організацій та установ, що функціонують у даній сфері.

Ресурси й матеріальні засоби.

Базові характеристики соціальних інститутів, що відрізняють їх від інших соціальних утворень:

Об'єктивність, незалежність від свідомості, бажань, уподобань окремих людей.

Історичність, тобто стабільність у просторі й часі.

Специфічність інституціональної поведінки, що реалізує взаємозалежність індивідів у цілісній системі взаємодій.

Обов'язковість норм і вимог соціального інституту для більшості учасників взаємодії у даній сфері, примусовість.

Коллективність – їхня діяльність стосується взаємодії великої кількості людей, вони мають не індивідуальне походження, а виникають лише в соціумі.

Види соціальних інститутів

За ступенем формальності соціальні інститути підрозділяються на:

Формальні (наприклад, держава, школа, в'язниця, магазин) – взаємодія між суб'єктами в рамках даного інституту здійснюється на основі формально обговорених правил, законів, регламентів.

Неформальні (наприклад, дружба) – формальна регламентація соціальних ролей, функцій, способів і методів діяльності й санкцій за ненормативне поведіння відсутні. Вони базуються на нормах моралі, традиціях, релігії – якщо релігія не є державною й пануючою.

Залежно від потреб суспільства, що задовольняються соціальними інститутами, Г. Спенсер виділив три типи соціальних інститутів:

Соціальні інститути, відповідальні за продовження людського роду (шлюб, родина).

Виробничі й розподільні соціальні інститути.(промисловість, ринок та ін.).

Регулюючі соціальні інститути (освіта, політика, армія, держава, релігія, поліція).

Більш сучасним й загальноживим є розподіл соціальних інститутів на такі:

економічні – це всі ті інститути, які займаються виробництвом, обміном і розподілом благ та послуг, регулюванням грошового обігу, організацією й поділом праці тощо, тобто реалізують потреби добування засобів існування: їжі, одягу, житла. До них відносять такі: власність, гроші, ринок, фірму, банк, магазин та ін.;

політичні – інститути, пов'язані із встановленням, підтримкою й виконанням влади, законів, правил і стандартів, тобто вони реалізують потребу в безпеці й соціальному порядку. Це – держава, політичні партії, армія, поліція, профспілка та ін.;

соціальні у вузькому змісті слова, що регулюють взаємодії людей у сімейно-побутовій сфері (сім'я, шлюб, освіта, охорона здоров'я, зв'язок, сервіс, транспорт, громадське харчування тощо);

культурні – регулюють відносини, пов'язані з виробництвом, збереженням і поширенням духовних цінностей (релігія, наука, художні заклади, книжкове видавництво та ін.).

За тривалістю існування соціальні інститути можна умовно розділити на такі:

1) сучасні – виникли відносно нещодавно й ми можемо приблизно назвати дату їхньої появи (профспілка, банк, інститут президентства, дитячий садок та ін.);

2) історичні – виникли дуже давно, неможливо назвати дату появи (власність, шлюб, держава тощо).

За важливістю для існування суспільства умовно можна виділити соціальні інститути:

Фундаментальні, першочергові для існування суспільства. Змінюється їхня форма, але вони є у всіх культурах (власність, сім'я, мова та ін.);

Інститути другого плану, допоміжні – можуть у суспільстві бути присутнім чи ні залежно від рівня його розвитку (банк, мода, профспілка, дворянські збори тощо).

Залежно від складності й розміру соціальні інститути можна умовно поділити на такі:

Складні – самі складаються з більш дрібних соціальних інститутів. (наприклад, культура, громадське харчування, охорона здоров'я. Якщо розглянути інститут освіти, то він складається з ВНЗ, технікумів, училищ, шкіл, ті, у свою чергу, діляться на більш дрібні підвиди навчальних закладів). Самим складним соціальним інститутом є держава.

Прості – ті соціальні інститути, які неможливо розділити на більш дрібні (наприклад, їдальня, магазин).

За визнанням з боку «офіційного суспільства» соціальні інститути можуть бути:

1. легальні – дозволені й схвалені суспільною думкою, мораллю, державними органами (наприклад, школа, дружба, черга, цирк, бібліотека);

2. нелегальні – перебувають поза рамками офіційної статистики, але про них знає все суспільство, з погляду більшості вони йому заважають (корупція, тіньова економіка, банда тощо).

Необхідно пам'ятати про умовність і відносність цих класифікацій.

Кожен соціальний інститут виконує певні функції та має спільні з іншими інститутами ознаки: настанови і взірці поведінки, культурні символи й утилітарні риси та ідеологію.

Кожен соціальний інститут виконує свої специфічні функції у суспільстві. Але є ряд функцій, які властиві всім соціальним інститутам. До них належать:

1. Функція закріплення й відтворення суспільних відносин у певній області. Соціальні інститути транслюють досвід, цінності, норми культури з покоління в покоління.

2. Функція інтеграції й об'єднання суспільства – полягає в об'єднанні прагнень, дій, відносин індивідів, що у цілому забезпечує соціальну стабільність суспільства.

3. Функція регулювання й соціального контролю – полягає у регулюванні дій індивідів у рамках інституту на основі норм, правил поведінки, санкцій, забезпечує виконання бажаних дій і забороні небажаного поведіння.

4. Комунікативна функція або включення людей у діяльність – націлена на забезпечення зв'язків, спілкування, взаємодії людей на основі певної організації їхньої спільної життєдіяльності.

5. Спеціалізація й уніфікація видів діяльності – кожен соціальний інститут пропонує свій алгоритм, стандарт, порядок організації спільних дій людей у рамках задоволення їхніх потреб, при цьому інші альтернативні форми організації не дозволені (наприклад, сучасна школа пропонує стандарти поведінки, програму навчання, механізми контролю й оцінювання тощо, які відмінні від тих, що існували у нашій країні 100 років тому. Визнання у суспільстві лише моногамних шлюбів не поширює права й обов'язки чоловіка й жінки на полігамні союзи).

6. Структурування суспільства й розширення соціального простору з появою нових соціальних інститутів.

Здійснюючи свої функції, соціальні інститути заохочують дії осіб, які входять до них, та погоджуються з відповідними стандартами поведінки, і пригнічують відхилення від вимог цих стандартів, тобто контролюють, упорядковують поведінку індивідів. З іншого боку, соціальні інститути задовольняють ті або інші потреби суспільства й регулюють використання ресурсів, якими володіє суспільство.

У діяльності кожного конкретного соціального інституту функції підрозділяються на явні, якщо вони офіційно заявлені, очікувані й всіма усвідомлюються, і латентні, якщо вони приховані від очей, не заявляються й не очікуються.

Явні функції соціального інституту – ті функції, для виконання яких і створювався даний соціальний інститут, тобто функції, що відповідають його меті. Вони формуються й декларуються у кодексах і закріплені у системі статусів і ролей. Так, явна функція соціального інституту родини – відтворення потомства, його виховання й залучення до соціального життя.

Латентні (приховані) функції соціального інституту – позитивні непередбачувані в момент виникнення результати діяльності соціального інституту.

Латентні функції відрізняються від дисфункцій тим, що не наносять шкоди. Так, явною функцією вищої школи є підготовка майбутніх професіоналів, латентною функцією – формування середовища спілкування; явною дисфункцією, – те, що зміст освіти й методи навчання не відповідають сучасному інформаційному вибуху, вимогам до професійних знань, які швидко змінюються.

Дисфункція соціального інституту – явище невідповідності діяльності соціального інституту наявним потребам соціальної системи.

Зовні дисфункція виражається у недостачі відповідних підготовлених кадрів, матеріальних ресурсів, в організаційних безладах. Зі змістовної точки зору, дисфункція виражається у неясності цілей діяльності інституту, невизначеності функцій, у падінні його соціального престижу й авторитету.

При змінах суспільства соціальні інститути повинні так само змінюватися.

Причини таких змін можуть бути внутрішні й зовнішні. До внутрішніх причин можна віднести ускладнення соціальної реальності у зв'язку з появою нових технологій, ресурсів, висування нових вимог до організації виробництва й споживання (екологічних, санітарних), розширення культурних запитів і соціальних потреб членів суспільства. До зовнішніх причин можна віднести вплив інших, як правило, більш розвинених соціальних систем, у яких відбувається запозичення (безумовно не пряме й безпосереднє, а перероблене, підбудоване під культурну специфіку системи) інституціональних моделей. Будь-яка інституціональна зміна починається з конфлікту, протиріччя, незадоволеністю роботою раніше існуючих інституціональних моделей.

Основними варіантами інституціональних змін є:

1. Удосконалення, ускладнення структури існуючих соціальних інститутів. Прикладом цьому є ускладнення структури освіти як соціального інституту, поява в його структурі нових елементів (технікумів, спецшкіл, підготовчих курсів), нових методів оцінювання, нових форм навчання (заочне, дистанційне).

2. Нове перенаправлення діяльності раніше існуючих інститутів. Приклади цього: перехід виробничої функції, що в умовах аграрного суспільства виконувалася родиною, до інститутів, які функціонують у сфері найманої праці; виконання в умовах СРСР психіатричними лікарнями функції ізоляції й покарання інакомислячих, дисидентів.

3. Виникнення нових і припинення існування старих соціальних інститутів.

Виникнення, формування й розвиток соціального інституту – інституціоналізація. Це процес упорядкування, формалізації й стандартизації соціальних зв'язків, заміна спонтанної й експериментальної поведінки на передбачувану, на поведінку, що очікується, моделюється, регулюється.

Процес інституціоналізації складається з декількох послідовних етапів:

- 1) виникнення потреби, задоволення якої вимагає спільних організованих дій;
- 2) формування спільних цілей;
- 3) поява соціальних норм і правил у ході стихійної соціальної взаємодії, яка здійснюється методом проб і помилок;
- 4) поява процедур, пов'язаних з нормами й правилами;
- 5) інституціоналізація норм і правил, процедур, тобто їхнє прийняття, практичне застосування;
- 6) встановлення системи санкцій для підтримки норм і правил, диференційованість їхнього застосування в окремих випадках;
- 7) створення системи статусів і ролей, що охоплюють усіх без винятку членів інституту.

Так, освіта стає соціальним інститутом, коли з'являється особлива соціальна спільність, зайнята професійною діяльністю з навчання й виховання, одержують розвиток масова школа, спеціальні норми, що регулюють процес передачі соціального досвіду, соціальний контроль за цією діяльністю з боку спеціалізованих органів.

Формування соціального інституту може відбуватися стихійно або свідомо.

Зміни у соціальному інституті можуть приводити до його дезорганізації, руйнування й зникнення. Такий процес називається деінституціоналізація. Її наслідки можуть бути позитивними або негативними. Так, наприклад, пішли в минуле такі соціальні інститути, як інквізиція, рабство, інститут дуелей. Як правило, безвісно соціальні інститути не зникають, на їхньому місці з'являються більш сучасні форми організації спільних дій людей, які краще, ефективніше в нових умовах задовольняють соціальні потреби. На зміну дуелям прийшли суди, замість цехів ремісників – фабрики й заводи тощо. Деінституціоналізація, у першу чергу, проявляється у наростанні кількості дисфункцій.

Питання до самостійної роботи

1. Визначте різницю між поняттями “людина”, “особистість”, “індивід” та “індивідуальність”.
2. Які фактори впливають на процес соціалізації людини в суспільстві?
3. Як інтереси і потреби людини можна співвідносити з потребами суспільства?
4. Що таке ресоціалізація і маргіналізація особистості? При яких умовах виникають ці процеси?
5. Що впливає на формування девіантної поведінки особистості? Як суспільство реагує на таку поведінку?
6. Чим інтеріоризація відрізняється від адаптації?
7. Що таке соціальний тип особистості? Назвіть основні соціальні типи особистості та схарактеризуйте їх.
8. Що вивчає і аналізує соціологія сім'ї?

9. Що вивчає і аналізує соціологія молоді?

10. Що вивчає і аналізує етносоціологія і соціологія нації?

Тема 5. Сфери життєдіяльності соціальних суб'єктів (соціологія культури, соціологія освіти)

Мета вивчення: засвоєння, закріплення, поглиблення і систематизація знань про соціологію культури, соціологію політики, соціологію освіти та науки.

Навчальний час 2 год.

План лекції (навчальні питання)

1. Соціологія культури
2. Соціологія освіти
3. Соціологія політики

Ключові поняття: культура, освіта, наука, суб'єкт, субкультура, соціологія політики.

Література

1. Соціологія : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів – 2-ге вид., доопр., доп / за заг. ред. В.І.Докаша. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – 448 с.
2. Пилипенко В.Є., Попова І.М., Танчер В.В. та ін. Спеціальні та галузеві соціології: Навч.посібник. – 2-е вид. / В.Є. Пилипенко, І.М. Попова, В.В. Танчер. – К.: ПЦ «Фоліант», 2007. – 451 с.
3. Соціологічна теорія: традиції та сучасність: Навч. посібник / [Ред. А. Ручка]. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2007. – 363с.
4. Перегуда Є.В. Соціологія: навчальний посібник / Є.В. Перегуда та ін. – П26 К.: КНУБА, 2012. – 140 с.
5. Спеціальні та галузеві соціології: Навч. посібник. – 2-ге вид. / За ред. В. Є. Пилипенко. – К.: Фоліант, 2007. – 451 с.

Основний зміст

Питання 1. Зверніть увагу на широкий спектр інтерпретації терміну “культура”, на виникнення терміну “соціологія культури”, на формування шкіл у розумінні культури. Визначте орієнтири представників шкіл у трактуванні культури як феномену суспільства. Уперше поняття “соціологія культури” було введено у соціологічну науку М. Адлером, який під предметом цієї галузевої соціологічної теорії розумів вивчення соціальних чинників становлення і функціонування культурних цінностей і норм, їх вплив на суспільство і соціальну поведінку людини. У кінці ХІХ- на початку ХХ ст. у класичній соціології склалися дві основні школи у розумінні культури: французька (Е.Дюргайм, К.Леві-Стросс, Дж.Мердок), яка розвиває ціннісно- регулятивну орієнтацію соціології культури (колективні уявлення, цінності, традиції) та німецька (М.Вебер), яка розвиває етико-нормативну орієнтацію (переконання про честь, обов'язок, гідність, красу). У 50-ті рр. ХХ ст. розпочинає роботу американська соціологічна школа, де виникають дві гілки розуміння культури: культуралістська (Ф.Боас, Б.Малиновський, М.Мід, Р.Бенедикт, А.Кребер), яка стверджувала, що в теоріях про

суспільство головне місце повинно належати культурі, й антрополого-структуралістська (А.Радкліфф-Браун, А.Еванс-Прічард), які надавали першість при вивченні суспільства соціальній структурі. У 60-70-ті рр. ХХ ст. соціологія культури стає самостійною теоретичною системою знань. Біля її витоків стояли П.Сорокін (“Соціальна та культурна динаміка”), А.Моль (“Соціодинаміка культури”). Над проблемами розвитку культури працювали П.Бурдє, Н.Смелзер, Дж.Мердок, У.Самнер. Серед сучасних українських учених цими проблемами займаються С.Кримський, М.Попович, Л.Сохань, Є.Бистрицький, О.Донченко, В.Піча, В.Андрущенко та ін. Культура й культууроутворювальна діяльність людей може бути також розглянута в широкому значенні – як така, що складається із трьох підсистем: духовної, матеріальної й соціальної. Взаємно впливаючи одна на одну, вони становлять єдине ціле культури. Усі три підсистеми культури замикаються на культурі особистості як персоніфікованого носія культурної свідомості. Основними напрямками розвитку соціології культури є: визначення категорійного апарату; виділення структурних елементів культури; функції культури; різновиди культури; культура і особистість; культурна взаємодія та взаємовплив культур; розвиток культури в сучасних умовах. Сутність соціологічного підходу до дослідження культури полягає в розкритті закономірностей функціонування й розвитку культурних феноменів у суспільстві, у виявленні потенціалу соціальних можливостей культури. Як і кожна наука, соціологія культури має свою систему понять і категорій. У дослідженні соціології культури важливим є визначення ціннісних компонентів (аксіологічний аспект), яке дає змогу об'єднати елементи культури в систему. Людину в цьому контексті розглядають одночасно як суб'єкт і об'єкт культурного розвитку, а культуру – як міру гуманізації і гармонізації суспільства і людини.

Питання 2. Слід відзначити, специфічними ознаками освіти як соціального інституту належать:

- соціальні значущі функції навчання і виховання;
- спеціальні методи освітянської діяльності: навчання, виховання;
- свідомо поставлені цілі;
- планомірна, систематична реалізація процесу свідомої соціалізації;
- певний зміст освіти;
- зорієнтованість освітньої діяльності на майбутнє.

Здобувачі повинні розібратися в причинах такого драматичного становища вищої школи, це: крах соціального експерименту побудови соціалізму в одній окремо взятій країні, звідси - крах основних принципів і догм освіти та виховання; бюрократизація всіх її структур; останній принцип фінансування освіти та науки; незатребуваність знань у суспільстві, розбазарювання інтелектуального потенціалу як результат зниження престижу вищої освіти; відсутність моделі системи вищої освіти.

Здобувачі повинні знати основні шляхи виходу з існуючого становища:

- кардинальне оновлення вищої школи, більш поглиблене її реформування відповідно до потреб суспільства на основі й безумовної автономізації;

- гуманізація та гуманітаризація діяльності вищої школи;

- зміна головної соціальної функції вищої школи, яка полягає у всебічному розвитку здібностей і таланту людини, підготовці її до життя у суспільстві;

- зміна існуючих відносин "вчитель-учень", перетворення їх на відносини партнерства та спілкування, де вчитель стає організатором, керівником, наставником учня;

- персоналізація навчального процесу, перетворення студента та викладача в суб'єкт освіти;

- реалізація принципу свободи викладання та навчання.

Таким чином, вихід вищої освіти із кризи вимагає вирішення глобальних питань кардинального оновлення всієї соціальної системи.

Питання 3. Слід вказати засвоїти поняття і категорії соціології політики, специфіку соціологічного дослідження політичної сфери суспільства. Предмет соціології політики та його складники. Поняття політичного суб'єкта, політичної сфери влади. Взаємозв'язок політики з культурою й економікою. Політична соціалізація індивіда. Політичні реалії сучасної України. Соціологічні дослідження політичних процесів в Україні: ставлення населення до інституту президентства, стану прав і свобод людини, ступінь зацікавленості політикою, політичні ідеали і ставлення до політичного устрою, підтримка політичних напрямів, рівень довіри до політичних інститутів.

Питання до самостійної роботи

1. Політика як соціальне явище.
2. Сучасний етап розвитку соціології політики.
3. Сучасні проблеми соціології політики.
4. Соціологія культури: історія виникнення й предмет.
5. Структура й принципи культури.
6. Становлення освіти як соціального інституту.
7. Внутрішньо-інституційний і зовнішньо-інституційний рівень дослідження освіти.

Тема 6. Організація конкретно-соціологічних досліджень (розробка програми).

Мета вивчення: допомогти здобувачам здобути знання, уміння та навички для проведення конкретного соціологічного дослідження.

Навчальний час: 2 години

План лекції (навчальні питання):

1. Програма соціологічного дослідження, її зміст та значення для вивчення соціальних явищ, процесів. Поняття та способи формування вибірки.

2. Сутність та основні структурні елементи програми соціологічного дослідження.
3. Метод спостереження в соціології.
4. Вивчення документів як метод соціологічного дослідження.
5. Організація і планування обробки соціологічної інформації.

Ключові поняття: емпірична соціологія, прикладна соціологія, прикладні дослідження, методологія дослідження, методика, техніка, процедура дослідження; етапи соціологічного дослідження, анкета, анкетування, інтерв'ю, поштове опитування, телефонне опитування, соціометричний метод, фіксоване інтерв'ю, експеримент у соціології, вибірка сукупність, генеральна сукупність, виборка.

Література:

1. Как провести социологическое исследование / Под ред. Ф.Э. Шареги и М.К.Горшкова. М., 1995. 5. Кобиляцький Л.С. Управління проектами: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2002. – 200 с.
2. Телейко А.Б., Чорней Р.К. Математико-статистичні методи в соціології та психології: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2007. – 424 с.
3. Паніна Н.В. Технологія соціологічних досліджень: Курс лекцій / 2-ге видання доповнене.—К.: Ін-т соціології НАН України, 2007. – 320 с.
4. Вербець В.В. Методологія та методика соціологічних досліджень. – Острого, 2001. – 185 с.
5. Вербець В.В. Соціологія: теоретичні та методичні аспекти: Навч. метод. посіб./ Рівне: РДГУ, 2005. – 202 с.

Основний зміст

Питання 1. Приступаючи до розкриття змісту програми соціологічного дослідження, необхідно пояснити з початку сутність поняття “соціологічне дослідження”. В соціології воно визначається як система логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою єдиною метою заради отримання достовірної інформації про явище або процес, що вивчаються, тенденції суперечності їхнього функціонування.

Слід зауважити, що проведення соціологічного дослідження обов'язково розпочинається з розробки його програми.

Програма соціологічного дослідження, без якої неможливе його якісне проведення, є стратегічним документом пошуку, теоретико-методологічною основою усієї сукупності процедур дослідження, що здійснюється соціологом. Вона включає:

1. Визначення проблеми, об'єкта і предмета дослідження;
2. Попередній системний аналіз об'єкта дослідження;
3. Характеристику мети і завдань дослідження;
4. Інтерпретацію та операціоналізацію основних понять;
5. Формулювання робочих гіпотез;
6. Визначення стратегічного плану дослідження;
7. Складання плану вибірку;

8. Опис методів збирання соціологічних даних;
9. Опис схеми аналізу та подання даних.

При вивченні другого питання здобувачі повинні засвоїти, що метод вибірки – це науково обґрунтований підхід, який дозволяє робити висновки про об'єкт як ціле, спираючись на дані аналізу лише його окремих ознак. Повноцінне осягнення методу вибірки неможливе без використання кількох спеціальних понять: генеральна сукупність, вибіркова сукупність, одиниця відбору, одиниця спостереження, репрезентативність. Простою схемою формування вибірки є:

1. Простий випадковий вибір та його різновиди:
 - а) вибірка, першого зустрічного;
 - б) поштове опитування;
 - в) метод снігової кулі, простий систематичний вибір, серійна вибірка, гніздова вибірка.
2. Складні схеми формування вибірки:
 - а) стратифікація;
 - б) квотні;
 - в) багатоступневі;
 - г) комбіновані вибірки.

Питання 2. Розгляд другого питання доцільно розпочати з констатації того, що будь-яке соціологічне дослідження починається з розробки програми, яка визначає логічну послідовність науково-аналітичної роботи творчого колективу. Зміст та структура програми залежать від головної мети дослідницької діяльності. Програма соціологічного дослідження – це науковий документ, у якому логічно відображена схема переходу від теоретично-методологічного викладення проблеми до конкретного дослідження. У процесі розробки програми вирішуються питання визначення об'єкта, розробляються конкретні методики збору, обробки та аналізу отриманої емпіричної інформації. Проаналізуйте основні методи збору соціологічної інформації. Під методами соціологічного дослідження розуміється техніка дослідження, яка використовується для вивчення соціального світу. Серед методів збору первинної інформації найпопулярніший метод опитування.

Питання 3. Здобувачі повинні засвоїти, що спостереження – це цілеспрямоване сприйняття явищ об'єктивної дійсності, у процесі якого одержуються знання щодо зовнішніх сторін, властивостей та відносин об'єктів, що вивчаються. Іншими словами, спостереження – це пряма реєстрація подій з боку очевидця, тобто того, хто спостерігає.

Рекомендуємо звернути увагу, що диференціація методу спостереження означає його поділ на структурне і неструктурне. Перше є таким, що контролюється, друге – не контролюється, тут відсутні параметри спостереження.

Залежно від ступеня участі спостерігача в епізації, яка досліджується розрізняють:

1. Виключне спостереження;
 2. Невключне (без дослідника, який перебуває поза об'єктом).
- За регулярністю проведення розрізняють:

Систематичне спостереження, яке характеризується регулярністю фіксації дії, процесу, ситуації упродовж визначеного періоду часу і дозволяє виявити динаміку процесу;

Видаткове, яке проводиться в незапланованій ситуації.

Питання 4. Слід мати на увазі, що аналіз документів дає можливість виявити і сформулювати закономірності виникнення нових соціальних явищ, пізнати норми і цінності, властиві суспільству на певному ступені розвитку, прослідкувати динаміку взаємовідношень соціальних груп тощо.

Для проведення аналізу документів насамперед треба з'ясувати сутність поняття “документ”. Найбільш точно воно сформульоване у нормативному акті – державному стандарті, де документом називається засіб закріплення різним способом на спеціальному матеріалі інформації про факти, події, явища об'єктивної дійсності і розумової діяльності людини.

Здобувачі повинні усвідомити, що документи можна класифікувати за різними підставами. В залежності від технічних засобів фіксації інформації документи поділяються на письмові, іконографічні, фонетичні. В залежності від авторства розрізняють офіційні документи і документи особистого походження.

Традиційний метод аналізу документів є аналіз інтенсивний. При його проведенні дослідник повинен відповісти на такі питання:

1. Що являє собою документ (його вид, форма)?
2. Який його контекст?
3. Хто його автор?
4. Яка мета створення документа?
5. Яка надійність самого документа?
6. Яка достовірність зафіксованих у ньому даних?
7. Яка суспільна дія, суспільний резонанс документа?
8. Який фактичний зміст документа?
9. Які висновки можна зробити щодо автора документа?

Питання 5. Здобувачі повинні знати, що етапи обробки і аналізу збирання інформації є заключною ланкою всього процесу соціологічного дослідження. Головне завдання цього етапу – перетворення емпіричних даних, одержаних за допомогою соціологічних методів у праці, що дозволяють зробити змістовний аналіз, перевірити гіпотези, обґрунтувати висновки і рекомендації.

При плануванні обробки інформації необхідно розробити:

а) організаційний план (хто, на якому комп'ютері і за допомогою якого програмного забезпечення буде проводити обробку даних);

б) змістовно методичний план.

У процесі обробки даних соціологічних досліджень можна виділити такі змістовні етапи:

1. Кодування інформації;
2. Введення інформації до ЕОМ;
3. Перевірка введених даних та коригування помилок;
4. Проведення обчислень та аналіз результатів.

Після того, як інформація зібрана і закодована, настає етап введення даних до ЕОМ. Це дуже трудомістка робота. Оператори повинні швидко, без помилок перенести закодовану інформацію з одного носія на інший.

Тільки після завершення контролю починається власне обробка даних – побудова таблиць, обчислення статистичних показників, перевірка статистичних гіпотез, побудова нових (додаткових) ознак і таке інше.

Питання до самостійної роботи

1. Поясніть, чому соціологічні дослідження називають «конкретно-соціологічні дослідження», або «емпіричні дослідження»?
2. Визначте місце соціологічних досліджень у структурі соціології.
3. Охарактеризуйте основні етапи програми соціологічного дослідження.
4. Охарактеризуйте метод спостереження в соціології.
6. Охарактеризуйте соціометричний метод у соціології.
7. Охарактеризуйте метод анкетного опитування.
8. Розкрийте інтерв'ю як метод опитування.
9. Розкрийте загальні вимоги до анкети. Переваги й недоліки анкети.
10. Наведіть класифікацію запитань, що використовують в анкетах, та проаналізуйте.
11. Розкрийте поняття «предмет» і «об'єкт» соціологічного дослідження.
12. Висвітліть основні вимоги до формування гіпотези в соціологічному дослідженні.
13. Охарактеризуйте основні етапи соціологічного дослідження.

Розділ II. Політологія як система знань про політику.

Тема 7. Політика як елемент суспільного життя

Мета вивчення: показати особливості політології як науки і навчальної дисципліни, необхідність її виокремлення як специфічної галузі знання та досліджень, розкрити її об'єкт, предмет і функції та місце політології в системі суспільствознавства. Основні завдання теми реалізуються через розкриття тих положень, які сформульовані в плані лекції.

Навчальний час: 2 год.

План лекції (навчальні питання)

1. Політика як суспільне явище
2. Об'єкт і предмет політології

3. Методи та функції політології
4. Закони політології та її структура

Ключові поняття: політика, закони політології, структура, політологія, функції політології.

Література:

1. Гелей С. Д. Політологія: навч. посіб. / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – Львів: Львів. комерц. акад., 2015. – 9-те вид., пе-рероб. і допов. – 369 с.
2. Міжнародна інформація: навч. посіб. / М. П. Требін, І. О. Поліщук, Н. П. Осипова та ін.; за ред. М. П. Требіна. – Харків: Право, 2014. – 336 с.
3. Муляр В. І. Політологія: навч. посіб. / В. І. Муляр; Житомир. держ. технол. ун-т. – 4-те вид., перероб. і допов. – Житомир: ЖДТУ, 2014. – 335 с.
4. Орлов О. В. Проблеми формування та розвитку управлінської еліти / О. В. Орлов // Вісн. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – 2014. – № 2. – С. 75–79. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – Київ: Парлам. вид-во, 2011. – 808 с.
5. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.; за ред. М. П. Требіна. – Харків: Право, 2015. – 816 с.
6. Політологія: підручник / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, І. О. Поліщук та ін.; за ред. М. П. Требіна. – Харків: Право, 2013. – 416 с.

Питання 1. Вперше відповісти на запитання, що таке політика, коли вона виникла у зв'язку з чим, яку роль вона виконує в суспільстві спробували філософи стародавніх часів. Серед них виділимо давньогрецьких філософів Платона й Аристотеля. Перший бачив задачу політики в тому, щоб навчити людей жити разом, другий головним у політиці називав загальне благо. Поняття (політика) - грецького походження: поліс – місто, держава, звідси мистецтво керування державою, тобто політика-це поняття що вказує на державу як одну з центральних категорій політичної науки і саме Платон і Аристотель зв'язували політику з державою.

Політика - це складне соціальне явище, тобто властиве тільки суспільству. У більш загальному виді політика - це особливий вид людської діяльності, зв'язаний з одержанням і здійсненням влади і, насамперед, державної. Є і більш конкретне, вузьке визначення політики: сфера відношень між класами, групами, націями й іншими соціальними групами. Ядром цих відношень є одержання, утримання і здійснення влади. Для розуміння політики та її ролі в суспільстві важливо звернути увагу на два аспекти: її походження і сутність.

Політика виникнула на певному етапі розвитку суспільства і зв'язане це було з поділом праці, появою прибавочного продукту, то привело до розшарування суспільства, появи власності, протиріч і конфліктів у

суспільстві. Це відбулося при переході від первіснообщинного суспільства до рабовласницького. Інакше кажучи, походження політики ми виводимо з корінних змін у самому суспільстві та його продуктивних сил. Протиріччя у суспільстві привели до появи класів, груп із різними інтересами і регулювати ці нові відношення і покликана політика. Таким чином, політика виникнула в умовах диференціації суспільства.

Функціонування політики в політичній науці розмежовується:

- за сферами суспільного життя (економічна, соціальна, культурна національна, військова політика);
- за орієнтацією (внутрішня і зовнішня);
- за масштабами (міжнародна, світова, локальна, регіональна);
- за носіями і суб'єктами (політика держави, партії);
- за терміном.

Сутність політики та її цілі логічно випливають з її походження. І формулювати їх можна таким чином: направити різні соціальні групи, шари, індивіди на шлях розвитку інтересів усього суспільства, або інакше політика це мистецтво спільного існування і необхідний чинник зберігання цілісності диференційованого суспільства.

Виходячи з того, що політика це особливий вид діяльності людей, певні відношення між класами, групами з приводу влади, в них беруть участь держава та її органи, політичні партії і громадські організації, політичні лідери. Але головне в політиці - це устрій державної влади. З вищесказаного можна зробити висновок, що політика - це управління суспільством. Саме в цьому полягає її сутність. Більш детально сутність політики можна відбити через її функції.

До них відносяться:

1. Вираження владно значимих інтересів усіх груп і шарів суспільства.
2. Політика покликана вирішувати протиріччя, що виникають у суспільстві, цивілізованим шляхом.
3. Керування суспільством в інтересах тих або інших шарів населення або суспільства в цілому.
4. Інтеграція різних шарів населення за рахунок підпорядкування їх її пересів інтересам суспільства у цілому.
5. Через політику відбувається соціалізація особистості, тобто її включення до соціально-політичних відношень.

До аналізу політики як суспільного явища в політичній науці існують наступні підходи:

1. політика, як діяльність. Головна увага приділяється політичній практиці діяльності політичних інститутів, окремих соціальних груп;
2. політика як наука містить у собі, насамперед теоретичні розробки, різного роду політичні документи, методологічні основи політики;
3. політика як мистецтво - мистецтво керування, здійснення влади.

Таким чином, якщо політика як наука нерозривно зв'язана з теорією, із науковим аналізом суспільно-політичного життя на основі об'єктивних законів суспільного розвитку, то політика як мистецтво зв'язана із

суб'єктивною стороною соціальних процесів - умінням політика працювати з людьми.

Політологія є однією з наймолодших навчальних дисциплін. У вищій школі України вона почала впроваджуватись з 1990р. В країнах Заходу політологія як самостійна навчальна дисципліна стала складатись з кінця ХІХ - початку ХХ століть, коли в Західній Європі та США з'явилися перші її кафедри. В систему вищої освіти західних країн політологія широко впроваджується з другої половини ХХ сторіччя.

Сам термін "політологія" утворений на основі двох давньогрецьких слів: *politike* - державні, суспільні справи, мистецтво управління державою і *logos* - слово, смисл, вчення. Тобто, етимологічно політологія перекладається з давньогрецької мови як наука чи вчення про політику. Політика є однією із специфічних форм, способів, сфер життєдіяльності суспільства та його структур. Вона існує і взаємодіє з економікою, соціальним життям, правовою, духовною та іншими сферами суспільства.

На сьогоднішній день не вироблено загальноприйнятого визначення політики, оскільки сама політика як соціальне явище відзначається надзвичайною широтою, складністю, багатогранністю, різноманітністю, різними рівнями і формами прояву. Сам термін "політика" з'явився під впливом твору античного мислителя Аристотеля (384-322 до н.е.) про державу, правління і владарювання, що мав назву "Політика". Саме з ІV ст. до н.е. і майже до кінця ХІХ ст. політика традиційно трактувалась як вчення про державу.

Виникнення політики як соціального явища відноситься до періоду переходу людства від первіснообщинного ладу до ранньокласового або цивілізованого суспільства. Вона формується під дією об'єктивних процесів соціальної диференціації в суспільстві і стає засобом і способом вирішення протиріч між різними групами людей, а також механізмом владного розподілу різного роду благ й цінностей, засобом і способом управління соціумом в процесі реалізації спільних інтересів та цілей. Тобто, політика стала принципово новим засобом організації й регулювання життя суспільства. Слід наголосити, що політика виникла як сфера суспільних відносин, що забезпечує погодження, регулювання, реалізацію інтересів людей за допомогою публічної (державної) влади.

Публічна влада - це особливий прошарок людей (соціальний інститут), який здійснює управління поведінкою і діяльністю членів суспільства, а також забезпечує ззовні контроль за життєдіяльністю людей. Публічна влада, відносини владарювання як відносини зверхності і підлеглості, підпорядкування є тим головним і основним, що найхарактерніше для феномену політики, утворює її ядро, стрижень.

На закінчення короткої характеристики політики можна привести таке її визначення:

Політика – це сфера взаємовідносин різних соціальних груп та індивідів з приводу використання інститутів публічної (державної) влади з

метою реалізації та захисту соціально значимих інтересів та потреб і управління спільними справами, суспільством в цілому.

Таким чином, політологія є наукою про політику. Її інституювання в якості наукової дисципліни, як і будь-якої іншої, включало проходження ряду основних етапів:

1. Накопичення теоретичного та емпіричного матеріалу в межах споріднених наук.
2. Проведення та публікація спеціалізованих наукових досліджень.
3. Створення спеціалізованих періодичних видань.
4. Підготовка кадрів, створення наукових і навчальних закладів.
5. Формування наукового співтовариства вчених і викладачів даної дисципліни, об'єднаних в національні та міжнародні асоціації.

Накопичення знань про політику, дослідження останньої як специфічної сфери діяльності людей починається мислителями Стародавнього Світу (Конфуцій, Шан Ян, Платон, Аристотель, Цицерон та ін.). Знання про політику зароджується і протягом багатьох століть розвивається в рамках філософії. Формування специфічної політичної проблематики, відокремлення її від власне філософської відбувається в XVI ст. і зв'язано з роботами італійського дослідника Н. Макіавеллі. Він ставить у центр політичних досліджень проблему державної влади, а політичну думку підпорядковує вирішенню практичних завдань.

Отже, в процесі накопичення політичних знань, що постає як інституювання політології в якості самостійної науки можна виділити три стадії.

I. Від часів Платона та Аристотеля з IV ст. до н.е. і до середини XIX ст. - філософський період розвитку політології.

II. Від середини XIX ст. до кінця 40-х років XX ст. - емпіричний період розвитку політології, що характеризується опорою на практичний досвід. Дослідженням політичної дійсності став надаватись науковий характер, стала вивчатись поведінку людей у зв'язку з їх участю в державному управлінні використовуючи наукові методи. Виникають наукові установи, які спеціалізуються на дослідженнях в області політичних відносин, перша з яких - вільна школа політичної науки (Франція, 1871 р.), тепер - Інститут політичних досліджень Паризького університету. В 1880 р. заснована Школа політичних наук у Колумбійському коледжі США, в 1895 р. - Лондонська школа економічної та політичної науки. В 1903р. була створена Американська асоціація політичних наук, яка започаткувала створення подібних асоціацій у міжнародному масштабі.

III. Третій етап інституювання політології – кінець 40-х рр. XX ст. і донині. Це період остаточного завершення становлення політології як самостійної сфери знання, розвиток її на власній теоретичній та методологічній основі як окремої сфери суспільствознавства. В 1948 р. під егідою ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури) була створена Міжнародна асоціація політичної науки, що

поєднала в своїх рядах більшість національних асоціацій. З цього часу починає вживатись і сам термін “політологія”.

Питання 2. Як і кожна наука, політологія має свій об’єкт і специфічний предмет дослідження. Взагалі під об’єктом пізнання (дослідження) розуміється те, на що направлена предметно-практична і пізнавальна діяльність суб’єкта. Іншими словами, об’єктом тої чи іншої науки є та частина об’єктивної чи суб’єктивної реальності, яка досліджується суб’єктом пізнання. Предметом науки виступають ті сторони, ознаки, властивості, відносини тощо досліджуваного об’єкта, які підлягають аналізу.

Що стосується об’єкта політології, тобто того, на що направлено пізнання, дослідження у цій науці, то ним є політика, політичне, політична дійсність, політична реальність або політична сфера суспільства. Сюди, в об’єкт політології входять:

1. політичні погляди, ідеї, концепції, теорії, політична свідомість;
2. політичні інтереси, зв’язки, дії, взаємодії, відносини та ін.;
3. політичні цінності, норми, політична культура;
4. політичні групи, об’єднання, партії і т.п.;
5. політичні інститути, організації, установи;
6. політичні процеси, діяльність та ін.

Головним об’єктом вивчення в політології були і лишаються політична система суспільства та її основна ланка – держава та державна влада. Саме участь у справах держави, визначення форм, завдань, змісту діяльності держави і є головним змістом діяльності людей у політичній сфері.

Проте все вище зазначене вивчають також філософія, соціологія, історія, теорія держави і права та інші галузі суспільствознавства. Кожна з них розглядає процеси, які проходять у сфері політики, під власним кутом зору, тобто має свій специфічний предмет вивчення.

І як комплекс знань про політику, загальна інтегральна наука про політику, що включає в себе, як складові частини, політичну соціологію, політичну філософію, теорію держави і права, політичну географію та всі інші політичні дисципліни.

Політологія є наукою про сутність, загальні принципи, закономірності і тенденції політичної сфери суспільства та їх специфічні прояви, про шляхи, форми та методи реалізації цих принципів, закономірностей і тенденцій у діяльності суб’єктів політики.

Питання 3. Характеристика методів політології дає відповідь на питання про те, як, яким чином, способом, шляхом досліджує вона політичну дійсність. Політологія не виробила власне свій специфічний метод дослідження та цього і не потрібно. Вона використовує методи інших соціальних наук: філософські, соціологічні, історичні, правові, математичні, логічні тощо.

Серед філософських методів ще не зовсім втратив своє значення і місце діалектичний метод, який вимагає розглядувати політичні явища і процеси у їх становленні та розвитку, у взаємозв’язку як одне з одним так і з процесами і явищами інших сфер суспільства. Цей метод визначається конкретно-

історичним підходом до аналізу явищ дійсності, врахуванням впливу на політичні явища багатьох різноманітних факторів, що діють у суспільстві, визнанням пріоритетної дії економічної сфери життя суспільства, розглядом усіх політичних явищ і подій у розвитку та взаємодії.

Діалектичний метод включає в себе принцип історизму, який може розглядуватись і як окремий метод політології.

Крім діалектичного методу в політології виділяються емпіричний, системний, біхевіористський, модерністський, порівняльний, метод конкретносоціологічних досліджень, політичного моделювання та деякі інші методи.

Емпіричний (емпірико-соціологічний) метод - сукупність прийомів і методів конкретних соціологічних досліджень, направлених на зібрання та аналіз фактів реального політичного життя. Наприклад, рейтинг політичних партій чи лідера.

Системний метод розглядає політичну сферу суспільства як певну цілісність, яка складається із елементів, що знаходяться у взаємовідносинах і взаємозв'язках як один з одним, так і з зовнішнім середовищем. Цей метод направлений на цілісне сприйняття об'єкта дослідження, який вважається певною системою, а також на всесторонній аналіз взаємозв'язків елементів цієї цілісної системи. Цей метод у пізнавальному відношенні вважається особливо важливим.

Біхевіористський метод - направлений на аналіз політичної поведінки окремих людей і груп. Вихідним положенням цього методу є положення про те, що групові політичні дії людей так чи інакше зводяться до поведінки конкретних індивідів. Тобто політика як суспільне явище характеризується індивідуальним виміром. Тому окремі особистості стають головним об'єктом досліджень. Причому вважається, що спонукальним мотивом участі людини в політиці виступають її психічні мотиви та орієнтації, які зв'язані з відчуттями, емоціями, волею, темпераментом, страхом тощо. Завдяки цьому своєю участю в політиці люди покладають на неї свій неповторний відбиток. Тому-то головна увага приділяється отриманню певної емпіричної інформації, емпіричних фактів. Для цього застосовується або безпосереднє спостереження, або опосередкована інформація через експеримент, анкетування, інтерв'ю, аналіз документів тощо. При цьому, досліджувані процедури повинні проводитись дуже ретельно, з залученням прийомів природничих і точних наук при обробці та аналізі отриманих даних.

Модерністський метод застосовує методи і підходи кібернетики, фізики, математики, біології та інших точних і природничих наук.

Історичний метод вимагає вивчати політичні явища в історичному плані, з урахуванням конкретно-історичних умов і еволюції цього явища.

Порівняльний метод сприяє розумінню загальних рис політичного життя як різних епох та періодів, так і різних народів та країн шляхом їх співставлення один до одного, порівняння одного з іншим.

Метод конкретно-соціологічних досліджень дозволяє при вивченні сучасних політичних подій чи явищ на основі їх аналізу пояснити

особливості їх функціонування, причини їх появи, хід розвитку, рівень політичної культури, вплив традицій та інших чинників.

Метод політичного моделювання виконує прогностичну роль, дає варіанти розвитку політичних явищ.

Функції політології. Під функціями політології слід розуміти ту роль, яку вона виконує у суспільстві, її найважливіші напрямки та коло діяльності. В самому загальному вигляді політологія виконує дві основні функції: теоретико-пізнавальну та прикладну, яка направлена на реалізацію результатів наукових досліджень в політичну практику.

Теоретико-пізнавальна функція реалізується через вивчення, систематизацію, пояснення, аналіз, узагальнення й оцінку політичних явищ. Ці дві основні функції можуть конкретизуватись в таких функціях: дескриптивна, нормативна, комунікативна, інтегративна, методологічна, світоглядна, прогностична.

Дескриптивна, або описувальна функція реалізується шляхом пояснення закономірностей становлення, функціонування та розвитку політичного життя і сприяє визначенню його рівня.

Нормативна функція проявляється в регламентації відносин між суб'єктами і об'єктами політичного життя.

Комунікативна реалізується в установленні зв'язків між об'єктами внутрішньої і зовнішньої політики, послідовності політичних знань та досвіду.

Інтегративна допомагає дати відповідь на питання: по якій причині дане політичне явище, процес, подія відбувається, тобто яка його детермінація або чому їм притаманні дані якості і властивості.

Методологічна - розкриває способи дослідження і практичної реалізації політичних знань. Ця функція сприяє відповідям на питання: що необхідно зробити, які застосувати методи, способи, рішення, щоб досягти бажаного результату.

Світоглядна, чи ідеологічна функція на основі теоретичних висновків формує певні світоглядні установки у суб'єктів політичної діяльності. Призначення цієї функції - у прагненні дати відповідь на питання: як має бути, як необхідно оцінювати методи і результати дослідження політичного життя.

Прогностична функція виражається в тому, що політологія здатна і має, поперше, дати довгостроковий прогноз про діапазон можливостей тої чи іншої країни на даному історичному етапі, по-друге, розробити альтернативний сценарій майбутніх процесів, пов'язаних з кожним із варіантів крупномасштабного політичного діяння, що вибираються і, по-третє, розрахувати імовірні втрати по кожному із альтернативних варіантів. Найчастіше політологи надають короткочасні прогнози про розвиток політичної ситуації в країні чи регіоні, перспективах і можливостях тих чи інших політичних лідерів, націй тощо.

Питання 4. Більш конкретно і глибше уявлення про об'єкт і предмет політології дає аналіз системи її понять, категорій і законів, її понятійно-

категоріального апарату. Поняття політології відображають в узагальненій формі найбільш суттєві і універсальні властивості, істотні риси, зв'язки і відношення, структурні елементи, що притаманні політиці та всім її проявам. В свою чергу, категорії політології є найбільш загальними фундаментальними поняттями політичної науки, що відбивають найсуттєвіші риси її предмета. Вони розкривають необхідні зв'язки, вузлові пункти, найсуттєвіші елементи структури цієї науки і по своїй суті є вихідним теоретичним матеріалом сфери пізнання політології.

Важливе значення для розкриття внутрішніх зв'язків та тенденцій політичного життя мають закони структури, функціонування та розвитку політики. Політологічні закони структури визначають сутність форм та методів організації політичних систем, їхню внутрішню спрямованість та взаємозумовленість. У політиці виявляються закони багатьох зрізів, наприклад, закон організації структурування політичних інститутів та ін. Одні з них відображають зв'язок елементів у окремих підсистемах, тоді як інші є чинними для груп, підсистем або всього суспільства.

Закони функціонування політики характеризують її життєдіяльність як особливого організму. Ці закони розкривають суттєві й необхідні зв'язки між усіма структурними компонентами політичної сфери: політичними інтересами й політичною діяльністю, політичною діяльністю та політичними відносинами, політичною свідомістю й політичними інститутами тощо.

Важливу роль відіграє пізнання закономірностей розвитку політичного життя, політичних систем, політичних відносин. Вони фіксуються у політології як закони якісних перетворень на підставі зіткнення протилежних сил і тенденцій у межах певної сутності. Закони розвитку виявляються через багатоманітність форм взаємодії соціальних суб'єктів політичного життя (політична боротьба, гегемонізм, співробітництво, згода, союз, ізоляція, тощо). При цьому політична боротьба виступає як засіб, а стабільність, життєздатність політичної системи, збалансованість політичних інтересів - як мета.

1. теорію політики, що являє собою вступ в цю науку і досліджує філософсько-методологічні основи політики та політичних відносин, формування й розвиток політичної влади у сучасному суспільстві;

2. теорію політичних систем та їх елементів – держави, політичних партій, громадських організацій та рухів, політичних режимів;

3. історію політичних вчень і політичну ідеологію, що вивчають генезис політичної науки, зміст різних соціально-політичних доктрин і концепцій, їх роль та функції у політичному житті;

4. теорію управління соціально-політичними процесами, що вивчає цілі, завдання та форми управління суспільством, регулювання процесів, які відбуваються у всіх сферах суспільного життя;

5. теорію міжнародних відносин, що досліджує міждержавні аспекти проявів та реалізації владних відносин

Контрольні питання

Яка відмінність між політологією та політикою?

2. Яке, на Вашу думку, завдання політології?
3. Яка структура політики? Охарактеризуйте її основні елементи.
4. Проаналізуйте зв'язок політології з тими науками, які ви вивчаєте в своєму вузі.
5. Визначте головні категорії політології.
6. Які з функцій політології, на Ваш погляд, є найважливішими для сучасного українського суспільства і чому?

Тема 8. Політична система суспільства. Держава як базовий елемент політичної системи

Мета вивчення: головною метою лекції є розкриття суті та змісту поняття політичної системи суспільства, її ролі та значення в життєдіяльності суспільства, вияснення місця держави в цій системі, її сутності, а також розкриття змісту понять громадянського суспільства та правової держави і співвідношення останніх з поняттям держави. З головної мети слідує основні завдання лекції, постановка й реалізація яких здійснюється через розкриття положень, що вказані в плані лекції.

Навчальний час: 2 год.

План лекції (навчальні питання)

- 1. Поняття і структура політичної системи суспільства**
- 2. Функції й типологія політичних систем. Особливості політичних систем**
- 3. Держава як базовий інститут політичної системи суспільства**
- 4. Сутність, функції, структура держави. Поняття форми держави**

Література:

1. Баранівський В. Ф. Політологія: підручник / В. Ф. Баранівський ; Нац. акад. упр. – Київ: НАУ, 2016. – 235 с.
2. Богомаз К. Ю. Новітні соціологічні теорії: хрестоматія: [навч. посіб.] / К. Ю. Богомаз, Н. Г. Комих. – Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2011. – 325 с.
3. Гелей С. Д. Політологія: навч. посіб. / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – Львів: Львів. комерц. акад., 2015. – 9-те вид., перероб. і допов. – 369 с.
4. Гелей С., Рутар С. Політологія. – Львів, 2011.- С.16-22;
5. Громадянське суспільство: політичні та соціальноправові проблеми розвитку: [монографія] / Г. Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін.; за ред. М. П. Требіна. – Харків: Право, 2013. – 536 с.
6. Дж.Себайн, Т.Торсон Історія політичної думки. К.,1997. 7. Історія політичної думки: підручник / І. В. Алексеєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна та ін.; за заг. ред. Н. М. Хоми. – Львів: Новий Світ-2000, 2016. – 1000 с.

Питання 1. Поняття “політична система суспільства” посідає одне з центральних місць в політичній науці. Воно належить до відносно нових

понять і стало широко використовуватись після другої світової війни. Необхідність виділення в політології цього поняття зумовлено тим, що стає все більш очевидною взаємопов'язаність різноманітних політичних явищ у суспільстві, які можуть утворювати певну самодостатню цілісність, а також значним розширенням сфери політичних дій державних інститутів, політичних партій, суспільно-політичних організацій та рухів, що пов'язані з боротьбою за політичну владу та її здійснення.

Поняття політичної системи відображає досить складну, багатогранну частину людського суспільства. Політична система – це цілісна, впорядкована система відносин, дій, ідей, цілей, норм, методів, інститутів та організацій, зв'язаних з політикою, з її розробкою та практичним здійсненням.

Взагалі, суспільство можна розглядати як складне утворення, що складається з певної кількості досить розгалужених підсистем (сфер): економічної (матеріальної, виробничої); політичної; соціальної; духовної.

Особливості та суттєві характеристики політичної системи суспільства:

- забезпечення перервності, зв'язаності, ієрархічної координації діяльності різних політичних суб'єктів для досягнення визначених цілей;
- віднайдення механізму вирішення соціальних конфліктів і протиріч, гармонізація суспільних відносин;
- сприяння досягненню консенсусу різних суспільних сил із приводу основних цінностей, цілей та напрямків суспільного розвитку;
- підтримання органічного взаємозв'язку із економічною, соціальною, духовною системами (сферами) суспільства;
- участь у розв'язанні таких загальносоціальних завдань, як інтеграція суспільства, розподіл у ньому матеріальних і духовних цінностей;
- здійснення більш глибокого впливу на все суспільство в порівнянні з іншими системами;
- забезпечення формування та здійснення політичної, державної влади;
- монополія на державний примус у масштабах всього суспільства і використання для цього спеціального апарату;
- політична система є найбільш інституціоналізованою системою суспільства;
- вона є наймобільнішою його системою.

Політичні відносини – це взаємодії соціальних груп, особистостей, соціальних інститутів з приводу устрою та управління суспільством, а також з приводу завоювання та здійснення політичної влади.

В залежності від суб'єктного складу політичні відносини можна поділити на три групи.

1. Відносини між крупними соціальними групами, класами, націями, державами. Міжкласові, внутрікласові, міжгрупові, міжнаціональна та міждержавні відносини складають основу політичної системи і відображаються у функціонуванні відповідних політичних організацій та їх взаємовідносинах.

2. Вертикальні відносини. Вони утворюються в процесі здійснення влади між політичними організаціями (державою, партією, трудовими колективами тощо), а також у процесі впливу вищий та місцевих органів керівництва і управління на соціально-економічні, політичні та культурну процеси.

3. Відносини, що складаються між політичними організаціями та установами (адміністрацією, інститутами).

Політичні й правові норми та принципи регулюють політичні відносини, надають їм упорядкованість, визначаючи бажане і небажане, дозволене і недозволене з точки зору укріплення й стабільності всієї політичної системи. Вони формують політичну поведінку та свідомість людини відповідно до цілей і завдань політичної системи.

Політична свідомість та політична культура складається під впливом соціальної та політичної практики. Проте вони мають значний вплив на політичну поведінку людей.

Питання 2. Поняття «політична система» було введено в політологію в 50-х роках ХХ століття американським політологом Д.Істоном, який створив теорію політичної системи. Це поняття було покликане відобразити два моменти:

- цілісність політики як самостійної сфери суспільства, що представляє сукупність взаємодіючих елементів (держави, партій, лідерів, має рацію тощо);
- характер зв'язків політики із зовнішнім середовищем (економічною, соціальною, культурною сферами, іншими державами).

Введення поняття «політична система» мало і практичну спрямованість. Воно повинне було допомогти виявленню чинників, які забезпечують стабільність і розвиток суспільства, розкриття механізмів узгодження інтересів різних груп. Поняття «політична система за змістом є дуже об'ємним.

Політична система це цілісна, інтегрована сукупність політичних інститутів, суспільних структур і цінностей, а також їх взаємодій, в яких реалізується політична влада і здійснюється політичний вплив.

В політичну систему включаються не тільки політичні інститути, безпосередньо і що беруть активну участь в політиці (держава, партії, лідери), але і економічні, соціальні, культурні інститути, традиції, цінності, норми, що мають політичне значення і опосередковано впливаючи на політичний процес. Призначення всіх вказаних політичних і суспільних інститутів (в їх політичному значенні) полягає в тому, щоб розподіляти ресурси (економічні, валютні, матеріальні, технологічні і т.д.) і спонукати населення до ухвалення цього розподілу як обов'язкове для всіх.

В західній політології можна виділити два основні підходи при характеристиці політичної системи суспільства:

інституційний підхід, що визначає політичну систему через державні, інституалізовані політичні організації, систему їх зв'язків і взаємодій;

системний підхід, при якому політична система визначається не тільки через структуру і функції державних інститутів, але і через правові норми, політичні ролі, реалізовані в політичній поведінці.

Поняття «система» ввів в науковий оборот німецький біолог Л.фон Берталанфі (1901-1972) в 20-х роках ХХ століття для позначення процесів обміну клітини із зовнішнім середовищем. Він розглядав систему як сукупність взаємозалежних елементів, як цілісність, яка складається з «елементів, що знаходяться у взаємодії». Відносини взаємозалежності означають, що, із зміною навіть одного елемента системи змінюється вся цілісність. Система розвивається завдяки тому, що реагує на сигнали ззовні і на вимоги своїх внутрішніх елементів.

Поняття «система» на розгляд суспільства переніс Т.Парсонс, що представив суспільство як взаємодію чотирьох підсистем, які знаходяться у відносинах взаємозалежності і взаємообміну: економічної, політичної, соціальної і духовної. Кожна з підсистем виконує певні функції, реагує на вимоги, які поступають зсередини і ззовні, а разом вони забезпечують життєдіяльність суспільства в цілому.

Механізм функціонування політичної системи. Засновником системного підходу в політичній науці прийнято вважати американського політолога Д.Істона, який визначав політику як «вольовий розподіл цінностей». В цьому контексті політична система є механізмом формування і функціонування влади в суспільстві з приводу розподілу ресурсів і цінностей.

Д.Істон розрізняє два типи «входу»: вимоги і підтримка. Вимогу можна визначити як думку з приводу бажаного або небажаного розподілу цінностей і ресурсів в суспільстві. Наприклад, вимоги трудящих про підвищення мінімальної заробітної платні або вимоги вчителів про збільшення асигнувань на освіту і т.д. Оскільки уявлення різних груп населення про справедливий розподіл ресурсів не співпадають, остільки, нагромаджуючись, вимоги мають тенденцію ослабляти політичну систему. Вони є слідством неухвиленості владних структур до змінних інтересів і потреб соціальних груп.

Підтримка є формою виразу політичної лояльності, тобто зраженого, доброзичливого відношення до режиму, і означає посилення політичної

системи. Формами прояву підтримки можуть вважатися справна виплата податків, виконання військового обов'язку, пошана владних інститутів, відданість правлячому керівництву, проведення демонстрацій на підтримку режиму і т.д. В результаті «входу» відбувається процес дії зовнішнього середовища на політичну систему. Следством цього впливу служить реакція системи на вимоги або підтримку, тобто «вихід». На «виході» з'являються авторитарні рішення і політичні дії влади з приводу розподілу цінностей і ресурсів. Вони можуть виступати у формі нових законів, асигнувань на конкретні потреби, політичні заяви тощо.

Отже, вважає Д.Істон, «системний аналіз політичного життя заснований на понятті «системи, зануреної в середу» і схильної діяти з її сторони. Такий аналіз припускає, що система, щоб вижити, повинна мати здатність реагувати».

Структура і функції політичної системи. Політична система, як вже наголошувалося, складається з підсистем, які взаємозв'язані один з одним і забезпечують функціонування політичної влади. Різні дослідники називають різну кількість таких підсистем. Проте за функціональною ознакою можна виділити певні підсистеми.

Інституційна - держава, партії, групи тиску, ЗМІ, церква і т.д.

Нормативна - політичні, правові, моральні норми; звичаї, традиції, символи.

Комунікативна - форми взаємодії влади, суспільства і індивіда (прес-конференції, зустрічі з населенням, виступи по телебаченню тощо).

Культурна - система цінностей, релігія, ментальність (сукупність стійких уявлень про суспільство, характер і спосіб мислення).

Функціональна - засоби і способи реалізації влади (авторитет, згода, примушення, насильство тощо).

Основний елемент політичної системи - інституційна підсистема, в якій найважливішим інструментом реалізації загальнозначущих інтересів є держава. Максимально концентруючи в своїх руках владу і ресурси, воно розподіляє цінності і спонукає населення до обов'язкового виконання своїх рішень. Особливе значення мають церкву і засоби масової інформації, що володіють здатністю істотно впливати на процес формування громадської думки.

Нормативна підсистема включає правові, політичні, моральні норми і

цінності, традиції, звичаї. Через них політична система надає регулятивну дію на діяльність інститутів, поведінка громадян.

Комунікативна підсистема включає всі форми політичної взаємодії як усередині системи (наприклад, між інститутами держави і політичними партіями), так і з політичними системами інших держав.

Культурна підсистема є сукупністю субкультур, конфесійною (релігійну) системою, визначаючих пріоритетні цінності, переконання, стандарти політичної поведінки, політичну ментальність.

Функціональна підсистема - це методи політичної діяльності, способи здійснення влади. Вона складає основу політичного режиму, діяльність якого направлена на забезпечення функціонування, перетворення і захист механізму здійснення влади в суспільстві.

Функції політичної системи. Функції політичної системи багатоманітні, що викликане складністю політичного життя. Виділимо наступні з них:

- визначення мети і задач суспільства;
- вироблення програм його життєдіяльності відповідно до інтересів правлячих груп суспільства;
- мобілізація ресурсів суспільства відповідно до даних інтересів;
- контроль над розподілом цінностей;
- інтеграція суспільства навкруги загальної соціально-політичної мети і цінностей.

Питання 3. Особливості держави як політичного інституту (або, можна сказати, характерні риси держави): [терміном “політичний інститут” позначають політичні установи з організованою структурою, централізованим управлінням, виконавчим апаратом]

А. Політико-правові особливості:

1. наявність особливої групи людей, яка здійснює верховну владу, делеговану їй певним класом, меншістю чи більшістю суспільства або захоплену насильницьким шляхом, і яка виконує функції управління загальними, спільними для всієї держави справами, це так звана публічна влада;

2. монополія на примус щодо населення у межах певної території в інтересах пануючої меншості чи більшості суспільства

3. право від імені суспільства здійснювати внутрішню і зовнішню політику;

4. виняткове право видавати закони та розпорядження, які є обов’язковими для всіх громадян, а також право на збирання податків, мита тощо;

Б. Соціально-політичні особливості:

5. наявність установ та організацій, які забезпечують загальні права людини та найголовніші соціально-політичні та правові цінності (право на

життя, безпеку, свободу, розвиток особистості). А які права і право на закріплюються Конституцією України?

Крім названих нами в другому розділі проголошуються:

- право на повагу гідності; -
- право на особисту недоторканість;
- право на захист свого життя і здоров'я і здоров'я інших людей від протиправних посягань;
- право на недоторканість житла;
- таємницю листування, телефонних розмов тощо;
- право на невтручання в особисте і сімейне життя;
- право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань;
- право на свободу світогляду і віросповідання,
- право на свободу об'єднання у політичні партії;
- право приватної власності та інші права;
- 6. наявність державної мови (однієї чи декількох);
- 7. наявність єдиного економічного і культурного простору;
- 8. наявність інституту громадянства, перш за все, як права і можливості людини брати участь у державних справах;
- 9. здатність бути суб'єктом світового співтовариства.

Це характерні риси держави, що відрізняють її від інших елементів політичної системи суспільства і визначають її специфіку. Звичайно, вони впливають на домінуючу роль держави в політичній системі суспільства. Та існують такі властивості держави, які безпосередньо зумовлюють те, що вона є центром, ядром політичної системи суспільства.

Держава як ядро, серцевина політичної системи суспільства: (властивості держави, що зумовлюють її роль як базового інституту політичної системи суспільства)

1) Держава виступає офіційним представником усього населення суспільства чи якоїсь її частини.

2) Держава є уособленням суверенітету народу (нації), реалізує його право на самовизначення.

3) Держава забезпечує і захищає основні права і свободи своїх громадян, та людей, які знаходяться на її території.

4) Держава бере на себе обов'язок задовольнити загальнонаціональні потреби людей.

5) Держава встановлює правові норми, обов'язкові для всього населення.

6) Держава володіє суверенною владою, тобто верховною і самостійною, формально незалежно. Від будь-якої організації чи особи.

В сучасній літературі дається трояке розуміння поняття держави:

1) держава розуміється як організація великої суспільної групи, як союз людей. При цьому синонімами "держави" є слова "країна", "народ", "суспільство", "вітчизна";

2) держава розуміється як відносини політичної влади – сукупність зв'язків між громадянами і органами держави, між органами самої держави (наприклад: між партіями і урядом), між ними і політичними партіями тощо.

3) у вузькому розумінні слова держава ототожнюється з адміністративними (виконавчо-розпорядними органами) і з системою правових норм, на основі яких вони функціонують. Для більш глибокого розуміння такого складного явища як держава, її сутності можна звернутись до основних теорій походження держави.

Питання 4. Суть держави виявляється в її функціях як основних напрямках її діяльності. Тобто сутність держави розкривається в конкретному змісті її функцій, методах, способах і формах їх здійснення, а також формі самої держави.

Функції держави – це її зобов'язання, коло діяльності, призначення, роль в найбільш концептованій, узагальненій формі.

Виділяються внутрішні і зовнішні функції.

Внутрішні функції:

1. політична;
2. правова;
3. організаторська;
4. економічна;
5. соціальна;
6. освітня;
7. культурна-виховна;

8. охоронна, як охорона і захист в середині країни державноконституційного ладу, законності та правопорядку;

9. екологічна.

Зовнішні функції:

1. оборонна;
2. співробітництво з іншими державами і різних сферах;
3. дипломатична;
4. торгово-економічна;
5. участь в різного роду блоках, союзах (НАТО, ЄС, СНД і т.п.).

Структура держави.

Основними елементами держави традиційно вважаються:

1. територія;
2. населення;
3. влада;

Однак сьогодні важко уявити державу, сучасну державу, абстрагуючись від людських спільнот, товариств, організацій, що об'єднуються державою чи існують в державі і впливають на її розвиток. Розуміння держави неможливо без розгляду її як єдиного економічного простору, неможливо без аналізу культурного та інформаційного середовища. Кожна держава має свою правлячу еліту, своє видиме чи тіньове керівництво.

От чому до основних елементів держави ряд авторів відносять її

4. правові;

5. економічні засади (основи). Слід вказати хоча б на те, що без відповідних нормативного порядку та економічного комплексу не буває і самостійної суверенної держави.

6. В структуру держави включається і інститут державної адміністрації (апарат управління – бюрократія, чиновники, - що не повністю співпадає з апаратом публічної влади).

7. Частина системи комунікацій, безпосередньо використовуваних в органах влади та управління.

8. Особливо слід виділити такі структурні елементи держави як органи охорони правопорядку, державну безпеку, збройні сили.

Кожна держава має бути певним чином організована, побудована, сформована. Здійснення її влади відбувається певними способами, методами.

Спосіб (чи порядок) організації і здійснення державної влади отримав назву “форма держави”.

Основними елементами форми держави є :

- державне управління чи форма правління, як спосіб організації вищої державної влади;

- державний устрій (форма державного строю) – спосіб поділу держави на певні складові частини та розподіл влади між державою та цими частинами;

- державний режим – це спосіб здійснення державної влади певними методами та засобами на основі певних принципів та характеру взаємовідносин між владою, суспільством, особою.

Форми правління.

Історично склалися дві основні форми:

- монархія, де вища державна влада здійснюється однією особою і передається у спадок. Вона буває абсолютною і конституційною;

- республіка – вища державна влада здійснюється виборним колегіальним органом, який обирається населенням на певний строк.

Існують - президентська республіка (США, Аргентина, Швейцарія та ін.);

- президентсько-парламентська (Україна, Франція, Фінляндія);

- парламентсько-президентська (Італія, ФРН, Індія); - парламентська республіка.

Державний устрій.

Його основними видами є:

- унітарна держава (Україна, Італія, Франція);

- федеративна держава (Росія, США, ФРН, Індія);

- конфедерація.

Існують такі різновиди державного режиму, як:

- демократичний;

- тоталітарний;

- авторитарний.

Контрольні питання

1. Яке місце і роль поняття «політична система» в політології?

2. Які два підходи можна виділити в західній політології при характеристиці політичної системи суспільства?
3. Який механізм функціонування політичної системи? Чому американський політолог Д.Істон визначає політику як «вольовий розподіл цінностей»?
4. Які два типи «входу» для політичної системи визначив Д.Істон?
5. Що відбувається на «виході» політичної системи?
6. Які підсистеми по функціональній ознаці можна виділити в політичній системі? Яку роль ці підсистеми грають в її функціонуванні?
7. Що таке функція політичної системи? Розкрийте зміст функцій політичної системи та її значення для життєдіяльності суспільства в цілому.
8. Поясніть, чому у політичній системі суспільства держава займає провідне місце.
9. Визначте признаки держави.
10. Як ви розумієте поняття "державне правління", "державний устрій".
11. Назвіть основні напрямки формування правової держави в Україні.
12. Дайте характеристику президентської і парламентської форми правління.

Тема №9 Світові політико-ідеологічні доктрини

Мета вивчення: формування у здобувачів фундаментальних знань про політику ідеологій, основні політичні ідеології сучасності, поглибити знання про основні політико-ідеологічні доктрини світу

Навчальний час: 2 год.

План лекції (навчальні питання)

1. Поняття політичної ідеології і доктрини: сутність, суспільні функції, типологія
2. Сутність та еволюція лібералізму. Неолібералізм.
3. Консерватизм і неоконсерватизм: їх сутність та еволюція
4. Соціалізм, соціал-демократизм, комунізм: спільне та відмінне, теоретичні засади, політична практика.
5. Релігійний фундаменталізм як політична доктрина та її сутність

Література:

1. Поліщук І. О. Поняття “виборчі технології”: основні концептуальні підходи / І. О. Поліщук, Т. М. Моторнюк // Вісн. Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого. – Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – Харків: Право, 2011. – Вип. 7. – С. 116–125.
2. Поліщук І. О. Політичні медіа технології / І. О. Поліщук // Там само. – Харків: Право, 2014. – № 2. – С. 125–133.
3. Рудакевич О. М. Національна політична культура: теорія, методологія, український досвід: [монографія] / О. М. Рудакевич. – Тернопіль : ТНЕУ, 2010. – 456 с.
4. Рудакевич О. М. Політична культура національних спільнот: теорія та методологія дослідження / О. М. Рудакевич. – Тернопіль : ТНЕУ, 2013. – 354 с.

5. Сахань О. М. Проблеми політичної модернізації за сучасних умов розвитку української держави / О. М. Сахань // Вісн. Нац. ун-ту “Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого”. – Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2015. – № 3. – С. 274–277.
6. Смолій В. А. Інститут влади в політичній системі України / В. А. Смолій, В. В. Степанков. – Київ: Наук. думка, 2014. – 241 с.

Питання 1. Ідеологія (від гр. „idea” – поняття і „logos” – учення) – це система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали, умонастрої людей, класів, націй, політичних партій, громадських рухів та інших суб’єктів політики.

Вперше поняття „ідеологія” ввів у науковий обіг французький філософ Антуан Дестют де Трасі у XVIII ст. для позначення того, що він назвав „наукою про ідеї” у своїй праці „Елементи ідеології”. В загальну політичну лексику це слово ввійшло після того, як Наполеон Бонапарт зневажливо назвав „ідеологами” філософів, які виступали проти його цезаристських претензій.

Ідеологію можна розглядати як форму суспільної свідомості і як явище культури. Як елемент культури ідеологія є продуктом соціально-політичної діяльності людей, їх духовного виробництва. Однак вона, на відміну від інших елементів культури, - результат діяльності певних верств – ідеологів, політиків, учених. Народні маси, соціальні спільноти не беруть безпосередньої участі у створенні ідеології, проте їхні інтереси, уявлення про суспільно-політичне життя є поживним ґрунтом для її формування, тобто головний сенс ідеології – соціальний ідеал, який є логічним образом бажаного суспільного устрою. Прихильники того чи іншого соціального ідеалу, висуваючи його, мають водночас кілька цілей. По-перше, накреслити ту мету, якої вони прагнуть, і таким чином зорієнтувати свої практичні дії. По-друге, мотивувати дії своїх прихильників та союзників. По-третє, визначити шляхи й засоби досягнення бажаної мети.

Ідеологія складається з політичних теорій та ідей, суспільно-політичних ідеалів, цінностей, концепцій політичного розвитку і політичних програм, політичних символів тощо. На відміну від науки вона охоплює не лише знання політичного життя, а й ставлення, оцінку політичних процесів з позицій інтересів соціальної спільноти, політичної партії як носія цієї ідеології, а тому крім справжніх знань, ідеологія може містити й неправильні, хибні уявлення про політичні процеси, відносини і стан політичного життя, що виявляється в політичних міфах, утопіях. Виконуючи важливі соціальні функції (пізнавальну, мобілізаційну, нормативно-регулятивну, контрольну, політичної соціалізації тощо), ідеологія впроваджує у масову свідомість власні критерії оцінки сьогодення й майбутнього. Вона створює позитивне ставлення до втілюваної програми, спрямовує дії громадян, партій, асоціацій тощо. Ідеологія тісно взаємопов’язана з політикою. Вона наділяє її системою ідеалів і цінностей, сприяє вибору мети і добираються засоби для її досягнення, мобілізуються

соціальні маси для підтримки цієї мети та участі в її реалізації. Сучасні політичні ідеології різноманітні в своїх конкретних видових проявах, своїй сутності, що дає можливість їхньої класифікації.

З точки зору бажаного майбутнього, політичні ідеології поділяються на праві, що засновані на ідеалах вільної конкуренції, ринку, приватної власності, індивідуалізмі і ліві, засновані на ідеалах суспільної власності, соціальної рівності і справедливості та центристські, які прагнуть подолати крайності двох перших, знайти компроміс між ними, визнають соціальноорієнтовану ринкову економіку, ідеологічний і політичний плюралізм.

З точки зору технологій реалізації суспільних ідеалів політичні ідеології поділяються на радикальні (революційні), які пропонують глибокі системні зміни в суспільстві і консервативні (традиціоналістські), що прагнуть зберегти і закріпити існуючий порядок в суспільстві та помірковані (реформістські), які обґрунтовують поступові структурні реформи, не торкаючись сутності суспільства. За сферою поширення політичного впливу і суспільного статусу, політичні ідеології поділяються на суспільні, які функціонують перш за все в сфері громадянського суспільства, виступаючи ідейною платформою політичних партій, рухів і державні (панівні), що мають державний масштаб і проявляються в сфері державної політики.

Сукупність всіх існуючих ідеологій складає ідеологічний або ідейно-політичний спектр сучасного суспільства, а їхня взаємодія на політичному просторі визначається поняттями „ідеологічний дискурс”.

У вузькому розумінні політична ідеологія – це доктрина (від лат. „doctrina” – вчення), яка обґрунтовує прагнення відповідної групи на владу і її використання, передбачає ту чи іншу стратегію політичних дій. Отже, політична доктрина – засадничий принцип діяльності суб’єктів політичного процесу, заснований на певній політичній ідеології.

Існування політичної доктрини може бути пов’язане з політичною системою загалом, окремими її сторонами чи регіональними політичними явищами. Виходячи з цього, політичні доктрини можна класифікувати на загальносоціальні, локальні й регіональні.

Політична доктрина відображається в програмних документах, використовується у передвиборчих кампаніях. В умовах боротьби за політичну владу вона є засобом розрізнення партій і рухів. Через політичну доктрину суб’єкти ідентифікуються, а також відбувається їх об’єднання (консолідація) або роз’єднання.

Політико-ідеологічні доктрини, які поширені в світовому масштабі називаються світовими. Серед них найважливішими є наступні: лібералізм, консерватизм, соціалізм, націоналізм і доктрини, які базуються на релігійній ідеології – релігійний фундаменталізм, що набули значного поширення в наш час.

Питання 2. Однією з найдавніших суспільно-політичних ідеологій і доктрин є лібералізм (від лат. „liberalis – вільний) Поняття „лібералізм” в суспільно-політичній термінології, може означати:

1. Суспільно-політичний рух, ідеологію, доктрину.
2. В повсякденному вжитку означати вільнодумство, терпимість до різних точок зору, інакодумства.
3. Назву партій, які виражають інтереси т.зв. „середнього класу”. В даному випадку ми аналізуємо лібералізм як суспільно-політичну ідеологію та доктрину.

Термін „лібералізм” увійшов до широкого вжитку в першій пол. XIX ст., коли в Європі виникли політичні партії лібералів, хоча його витoki сягають епохи буржуазних революцій XVII-XVIII ст. Виділяють класичний лібералізм і державний (неолібералізм).

Класичний лібералізм доктринально розроблений в працях Дж. Локка, А. Сміта, А. Токвіля, Ш. Монтеск'є, Т. Джеферсона. Він виник в період боротьби буржуазії, що народжувалась, проти абсолютизму і орієнтований, в першу чергу, на свободу особистості, вільні політичні інститути, релігійну, економічну свободу. Вона проголошувалась найвищою цінністю, що пов'язувалась із поняттям індивідуалізму, який полягає в існуванні персональної сфери в житті, незалежної від держави і суспільства, яке є об'єднанням вільних і рівноправних громадян.

Ідейно-теоретичне ядро класичного лібералізму утворили наступні положення:

- абсолютна цінність людської особистості та рівність (від народження) всіх людей;
- автономія індивідуальної волі;
- раціоналізація і добродійність діяльності людини;
- визначення невідчужуваності прав людини на життя, свободу, власність;
- створення держави на основі загального консенсусу з метою збереження і захисту „природних прав” людини;
- договірний характер відносин між державою та індивідомом;
- верховенство закону;
- обмеження об'єму і сфер діяльності держави, захищеність приватного життя і свобод в рамках закону в усіх сферах суспільного життя і, насамперед, в економічній галузі;
- утвердження вищих істин розуму як орієнтирів у виборі між добром і злом, анархією і порядком.

Економічна концепція лібералізму розроблена представниками англійської класичної політекономії А. Смітом і Д. Рікардо.

Політико-правова концепція лібералізму започаткована в працях англійських і французьких просвітителів, ідеологами англійської і французької буржуазних революцій – Д. Локком, Т. Гоббсом, Ш. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо, німецьким філософом І. Кантом, а пізніше Б. Константом, А. Токвілем, та іншими мислителями. Дж. Локк вважав, що суспільство та

держава починають своє існування для того, щоб захистити „природні” права людини на життя, свободу, власність. Держава, як наслідок укладання „суспільної угоди”, отримує право карати тих, хто порушує „природні” права. Однак держава не повинна втручатись в економіку, релігійне життя, культуру. Власність Д. Локк розглядає не лише як символ працьовитості особи, критерій її оцінки, але і як умову особистої свободи. Для гарантування свобод особи та суспільства, Локк запропонував розділити законодавчу і виконавчу влади, надаючи пріоритет першій, наголошуючи на необхідності представлення в парламенті якомога ширших груп громадян. Ш. Монтеск’є висунув дві важливі ідеї, які лягли в ліберальну доктрину – ідею представницького правління і розподілу влади на законодавчу, виконавчу, судову як умови існування політичної свободи. Під свободою він розумів „право робити все, що дозволено законом”. І. Кант вважав, що оскільки часто свобода переростає у сваволю, то виникає необхідність певних обмежень, що і покликане робити право. Право визначається об’єктивним загальним законом свободи, а тому регулює лише зовнішню форму поведінки людей, їхні вчинки, а внутрішню поведінку регулює мораль. Покликання права, на думку Канта, - гарантувати безперешкодну реалізацію свободи індивіда. Суспільство, яке засноване на праві і ним регулюється, дає змогу обмежити сваволю і насильництво. Завершили формування цілісної доктрини лібералізму Б. Констант, А. Токвіль, Ж. Ж. Руссо, Т. Джеферсон. Б. Констант обґрунтував ідею громадянської свободи, змістом якої стала незалежність особистого життя індивіда від політичної влади, і яка містила в собі особисті свободи: недоторканість особи, свободу совісті, слова, зборів, друку, місця проживання, занять, власності. А. Токвіль звертає увагу на проблему співвідношення права індивіда і соціальної рівності, вважаючи, що рівність без свободи нестерпна і рівність постійно загрожує втратою свободи. Ж. Ж. Руссо обґрунтував початкові принципи плебісцитарної демократії, яка набула поширення в ХХ ст. Т. Джеферсон, автор знаменитої „Декларації незалежності США”, вважав, що рівність, свобода, право на повстання, признаються природними правами народу, не можуть бути в нього відібраними. Отже, можна визначити основні політичні засади лібералізму – парламентаризм, рівність всіх перед законом, наявність політичних, громадських прав і свобод особи, ідея правової держави і верховенство закону, обмеження функцій держави і державного апарату. Ці принципи лягли в основу теорії ліберальної демократії, поступово реалізуючись в країнах Зах. Європи і США в другій половині ХІХ ст.

З переходом до державно-монополістичного капіталізму в останній третині ХІХ ст. ідеологія класичного лібералізму суттєво змінилась, одержавши назву соціального (державного) лібералізму або неолібералізму. Важливий внесок в розвиток цього напрямку зробили Д. Мілль, Дж. Гобсон, А. Кейнс та інші. В неолібералізмі, поряд із збереженням основних принципів класичного лібералізму, обґрунтувалась теза про необхідність постійного втручання держави в економіку, посилення її економічної і соціальної ролі. Місце ліберальної теорії „держави як нічного сторожа”

займає ідея „держави добробуту”, сутність якої полягає в зміні її функцій і завдань, втручання держави в економіку, що мало на меті створення і підтримку сприятливих умов для конкуренції.

Змінилося ставлення сучасних лібералів і до поняття „суспільство”. Зроблено акцент на розгляді суспільства як цілісної системи, що існує за своїми законами, а не просто, як сукупності індивідів. В цілому нові ліберальні концепції можна поділити на дві течії: власне неолібералізму (в США її ще називають Чиказькою школою) і соціального лібералізму. Перша течія тяжіє до вільного ринку, мінімальної ролі держави і негативного трактування свободи (по суті, це економічний консерватизм у поєднанні з основними положеннями класичного лібералізму). Друга займає середні позиції між соціалдемократією і консерватизмом й орієнтується на реформізм з правим чи лівим ухилом (залежно від національних особливостей у тій чи іншій країні). Таким чином, у чистому вигляді в сучасних умовах ліберальних доктрин як таких не існує, оскільки їм властива тенденція до запозичення ідей інших політичних доктрин сучасності, і це є характерною ознакою ХХ-ХХІ ст.

Ідеологія і політика лібералізму має сьогодні багато прихильників. Ліберальний рух налічує близько 110 партій, з яких 60 об'єднані у Ліберальний інтернаціонал (створений в 1947р.). Ліберальні партії діють в Австралії, Великобританії, Ізраїлі, Канаді, Японії. В таких країнах як Японія, Англія, Фінляндія, Італія, Нова Зеландія партії ліберального типу є або правлячими, або в коаліції. Лібералізм має свої традиції і в Україні. Ліберальні ідеї проповідували М. Драгоманов, Б. Кістяківський.

Лібералізм як суспільно-політичний рух та ідеологія поширені і в сучасній Україні, на їх основі діють ряд політичних партій, зокрема, Ліберальна партія України (ЛПУ), Ліберально-демократична партія (ЛДП) - „Захищена Особистість”, „Приватне – понад усе”, Християнсько-ліберальна партія України (ХЛПУ), Ліберальна партія України (оновлена) (ЛПУ(о)) та інші.

Питання 3. Консерватизм (від лат. „conservare” – зберігати, охороняти) – суспільно-політичний рух, ідеологія, що орієнтується на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад. Консерватизм часто визначають також як спосіб мислення і дій, які направлені на підтримку існуючих інститутів, відмову від абстрактних утопічних теорій суспільного переустрою.

Історія консерватизму починається з часів Великої Французької революції кінця XVIII ст., як ідейно-політичного руху та ідеології, що відображали інтереси дворянства в його боротьбі проти буржуазії. Пізніше, сприйнявши окремі ідеї класичного лібералізму, консерватизм стає ідейно-політичною платформою окремих частин буржуазії. Батьківщиною консерватизму вважається Великобританія. Його базові ідеї сформулював англійський філософ Е. Берк в своїй праці „Роздуми про французьку революцію” (1790). Сам термін „консерватизм” увійшов до наукового

вжитку після заснування французьким письменником Шатобріаном в 1815р. журналу „Консерватор”.

Засновники консерватизму протиставили висунутим Просвітництвом і Великою Французькою революцією ідеям індивідуалізму, прогресу, раціоналізму, - погляд на суспільство, як на органічну цілісну систему. В широкому індивідуалізмі прихильників концепції „природного права”, Берк вбачав загрозу цілісності збалансованого життя суспільства. Доступ до влади, на його думку, є не загальним правом, а привілегією, кожен повинен знати своє місце в соціальній ієрархії.

З точки зору класичного консерватизму держава і правляча еліта повинні не тільки керувати суспільством, але і бути втіленням нації, її мудрості, традицій. Недоцільно ініціювати зміни, якщо їх можна обминути. Держава формує людину, опираючись не тільки на закон, але і на традиції, звичаї. Характерним в суті консервативного керівництва є прищеплення почуття самоконтролю, дисципліни.

З ідеології консерватизм перетворився в широкий соціально-політичний рух, в рамках якого формується особливе відношення до природи суспільства, політичної влади. Він наголошує на необхідності збереження традиційних норм і правил, ієрархії влади соціальних і політичних структур та інститутів, тобто таких, що історично склалися форм державного і суспільного життя, насамперед, його морально-правових засад.

Можна визначити наступні принципи і положення консерватизму:

- опора на традиції і історичне минуле нації;
- суспільство розглядається як органічне ціле, а не сплав окремих груп;
- стримане відношення до соціальних змін, позитивне ставлення тільки до таких, які не заперечують існуючого порядку і розвиваються підконтрольно, а не стихійно;
- критичне відношення до потенційних можливостей вдосконалити людину і суспільство з допомогою політичних засобів і методів – тільки релігія може зробити людину кращою, політичні закони лише не дозволяють їй поступати погано;
- виправдання рішучих дій при необхідності захисту консервативних цінностей.

Опираючись на певні стереотипи масової свідомості, традиціоналістські уявлення, релігію, консерватизм має широку соціальну базу серед представників різних верств, на його користь спрацьовують і негативні явища, які супроводжували суспільний прогрес в ХІХ-ХХ ст.

В силу соціально-економічних і політичних змін, в процесі розвитку капіталізму консерватизм еволюціонував, включивши в себе ряд норм і цінностей, які традиційно вважалися ліберальними: забезпечення прав і свобод громадян, поділ влади, загальне виборче право, функціонування інститутів представницької влади, посилення соціальноохоронної функції держави, тим самим трансформувались в т. зв. „неоконсерватизм”.

Для неоконсерватизму характерне наступне :

- в економіці: заміна реформістської моделі розвитку монетаристською, яка орієнтована на обмеження надмірного державного втручання в приватний бізнес, заохочення ринкових відносин, приватного підприємництва;

- в соціальній сфері: заміна існуючого гнучкого ліберально-реформістського курсу „жорсткою економікою”, скорочення соціальних витрат, визнання природної нерівності людей, ієрархічної побудови суспільства;

- в політичній сфері: посилення завдань і функцій політичної системи, зміцнення законності і порядку, переорієнтації щодо проблем політичної влади, бюрократії в бік проти посилення егалітарних тенденцій та антибюрократичних настроїв.

Прихильники політичних позицій, що втілюють в собі зазначені риси, об'єднуються в консервативні партії, найвпливовіші з яких – Консервативна партія Великобританії, Данії, Християнсько-демократичні партії в багатьох європейських країнах, Республіканська партія в США. Відомі неоконсерватори 80-90-х рр. - Р. Рейган, Дж. Буш, М. Тетчер, Г. Коль, Ж. Ширак, Дж. Андреотті та інші.

Слід зазначити, що консерватизм в радянському тлумаченні відрізнявся від його розуміння в західній політології. В традиційному радянському розумінні консерватизм – це політична позиція, для якої характерна прихильність до старого суспільного ладу, віджилих норм, звичаїв, нетерпимість до всього нового, передового в політичному житті та інших галузях суспільного життя. В свою чергу, розуміння консерватизму в західній політології не завжди збігалось з його тлумаченням в українській політичній теорії. В Україні історично консерватизм виникає як обґрунтування політико-правових засад монархічного гетьманського ладу. В кінці XVIII – поч. XIX ст. консерватизм став ідеологічною базою українського дворянства в його боротьбі за збереження національних привілеїв. В українській політичній думці теоретичне обґрунтування консерватизму пов'язане з іменами таких вчених як В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський, Д. Дорошенко, О. Назарук, І. Лисяк-Рудицький. Їх об'єднували однакові критерії історичної оцінки минулого українського народу, критичне ставлення до ліберально-демократичних засад суспільного ладу, визнання домінуючої ролі держави в суспільно-політичному житті. В. Липинський характеризував консервативний світогляд як утвердження в середовищі українського громадянства організованих сил авторитету, дисципліни, правопорядку політичної культури, здатних стати в майбутньому носіями української державної влади. В українській історії консерватизм виявився у прагненні зберегти рідну мову, релігію, звичаї та обряди, а головне - традиційні форми родинного і громадського життя. Найбільшою мірою цей політичний напрям в Україні набув національного змісту після 1917р., що виявилось не тільки в ідеологічній а й у державно-політичній площині - на його засадах була утворена Українська держава П. Скоропадського в 1918р.

В сучасній Україні консервативні ідеї стали ідеологічною базою для діяльності політичних партій, зокрема – Конгресу українських націоналістів (КУН), Народного руху України (НРУ), Української Народної партії (УНП), Української консервативної партії (УКП), Всеукраїнського об'єднання „Свобода” та інших.

Питання 4. Соціалізм (фр. „socialisme” - суспільний) – вчення, ідеологія і суспільно-політичні рухи, під якими розуміється соціальна система, устрій, заснований на суспільній власності на засоби виробництва, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей в залежності від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особистості.

Соціалістичні і комуністичні ідеології зародились в середині ХІХ ст., хоча корені їх можна знайти в античній і християнській філософії. В комуністичній теорії соціалізм – перша фаза комуністичного суспільства. Термін „соціалізм” вперше був введений в 1827 р., а в науковий обіг сенсімоністом П. Леру в 1834 р. Суттєвий вклад в становлення і розвиток теорії соціалізму і комунізму внесли К. Маркс і Ф. Енгельс, В. Ленін. Серед усіх різновидів соціалізму – феодалного, буржуазного, пролетарського – останній набрав найбільшої ваги в світовому політичному процесі і привів в ХІХ ст. до появи соціалдемократичної, а в ХХ ст. і комуністичної ідеології та ряду політичних доктрин.

В 1864 р. в Лондоні було створено Міжнародне товариство робітників (І Інтернаціонал). Ідеологічною базою цієї організації став марксизм, який визнавав неминучість приходу до політичної влади пролетаріату (встановлення диктатури пролетаріату) і закономірність побудови соціалізму і комунізму. Пізніше, в 1869 р. в Німеччині, виникає перша соціал-демократична партія, а згодом і в інших країнах (в Росії в 1898 р., в Україні – в 1899 р.). В 1889 р. соціалістичні партії об'єднались в ІІ Інтернаціонал. Після смерті Енгельса в 1895 р. почалася ревізія марксизму як застарілого вчення. На зміну теорії класової боротьби прийшла концепція класового миру (теоретики – Е. Бернштейн, О. Бауер, К. Каутський). Виникає концепція „демократичного соціалізму”, у витоків якої стояв німецький соціал-демократ Е. Бернштейн. Він поставив під сумнів можливість пролетаріату взяти владу у свої руки, відкинув ідею класової боротьби, революції, яка могла призвести до хаосу і анархії. Бернштейн обґрунтував можливість переходу до соціалізму шляхом реформ, мирним способом і тому він вважається засновником сучасної соціал-демократії. Різна політична поведінка соціалістичних партій під час І світової війни привела до розпаду ІІ Інтернаціоналу. Остаточний розкол в соціалістичному русі відбувся в 1919 р., коли ліві партії і групи об'єднались навколо РКП(б) (Російської Комуністичної партії (більшовиків)), яка виникла з лівої частини РСДРП (Російської соціал-демократичної робітничої партії) на чолі з В. Леніним, в Комуністичний Інтернаціонал (Комінтерн), і це стало початком виникнення світового комуністичного руху та ідеології. Праві партії в тому ж році утворили Бернський Інтернаціонал, центристські партії в 1921 р. –

Міжнародне об'єднання соціалістичних партій (2 2 1 Інтернаціонал). Дві останні організації в 1923 р. об'єдналися в Соціалістичний Інтернаціонал (Соцінтер), який проіснував до 1939р. В 1951 р. соціалістичні і соціал-демократичні партії знову об'єдналися в Соцінтер. Таким чином, з поч. 20-х рр. соціалістична ідеологія і рух розвиваються в двох течіях – комуністичній і соціал-демократичній.

В ряді країн, зокрема в Швеції, Франції, Греції, Фінляндії, Німеччині, де соціалдемократи довгий час були при владі, суспільство досягло значних успіхів у розв'язанні соціальних проблем, життєвого рівня населення, розвитку змішаної економіки, високого рівня політичної демократії. Серед лідерів соціал-демократії відомі такі видатні політики кінця ХХ ст. як: У. Пальме (Швеція), Ф.Міттеран (Франція), Ф. Гонсалес (Іспанія), Б. Краксі (Італія), Ф. Браницький (Австрія), М. Горбачов (Росія). Соціал-демократи виступають як впливова політична сила в Європарламенті, утворюючи соціалістичну групу. Від кінця 70-х рр., за результатами виборів до цього органу, їх група є найчисельнішою. Соціал-демократична доктрина залишається однією з найвпливовіших в сучасному світі. На даний час понад 160 найбільших і найвпливовіших соціалдемократичних партій об'єднані в Соціалістичний Інтернаціонал, з них 56 є правлячими. За партії Соцінтерну в країнах Західної Європи голосують до 40 відсотків виборців. В останні роки лави соціал-демократів розширились за рахунок трансформації в соціалістичні багатьох колишніх комуністичних партій.

В Україні соціалістичні ідеї поширюються ще на початку ХХ ст., ставши ідеологічною базою діяльності ряду політичних партій – Української соціалдемократичної партії (УСДП), Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) (членами якої були лідери Центральної Ради – С. Петлюра, В.Винниченко, Д. Антонович), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Окрім цього, у великих промислових центрах України, де переважало неукраїнське населення, активно функціонували організації загальноросійських соціалістичних партій – Російської соціалдемократичної робітничої партії (РСДРП), партії соціалістів-революціонерів – есерів. Соціалістичні ідеї, гасла були складовою частиною ідеологічної бази в діяльності Центральної Ради та Української Народної Республіки. Своє практичне втілення вони знайшли в ряді законів УНР, зокрема в земельному, де в основу було покладено принцип соціалізації землі.

Включення України в склад СРСР і встановлення тоталітарного комуністичного режиму зробило неможливим функціонування будь-яких (окрім комуністичної) ідеологій і доктрин суспільного розвитку. І лише на поч. 90-х рр. в Україні відроджуються соціалістичні ідеї європейського зразка.

Комунізм. Ідеологічне розходження соціал-демократії з т. зв. „лівими” по відношенню до марксистської доктрини, виникнення в Росії комуністичної партії і утворення Комуністичного Інтернаціоналу, привело до утворення іншої течії соціалізму – комуністичної і світового комуністичного

руху та ідеології. Найбільш вагомий вклад в обґрунтування і практичну реалізацію марксистської доктрини було зроблено В.Леніним. Ним обґрунтовувалась необхідність переходу від капіталізму до соціалізму як результату внутрішніх протиріч, закладених в природі капіталізму, що вступив в стадію імперіалізму. Вчення К. Маркса було розвинуто і доповнено теоріями імперіалізму, соціалістичних і національно-визвольних революцій в нову епоху, вченнями про партію „нового типу”, про Ради як форму диктатури пролетаріату, світову революцію і одночасно можливість побудови соціалізму в окремо взятій країні та іншими ідеями. Модифікація і інтерпретація марксизму-ленінізму продовжувалась на протязі всього ХХ ст. в багатьох країнах світу, насамперед в СРСР, де з 1917 р. ці ідеї впроваджувались в життя. Комуністична модель соціалізму в СРСР та в ряді інших країн т. зв. „соціалістичного табору” мала такі ознаки: - ліквідація ринкових відносин, мілітаризацію праці, згортання демократичних механізмів, ідейно-політичний монополізм, репресії і знищення інакодумців, русифікаторська політика по відношенню до неросійських народів в СРСР.

Як світовий, комуністичний рух в ХХ ст. розвивався до 1943 р. у формі Комуністичного Інтернаціоналу, а пізніше періодично проводились міжнародні наради представників комуністичних і робітничих партій. В 14 країнах комуністи були при владі і будували соціалізм ленінсько-сталінського зразка. В середині 80-х рр. в світі налічувалось близько 100 марксистсько-ленінських партій, які матеріально підтримувались СРСР. В кінці 80-х рр. почалась глобальна криза комуністичної ідеології, яка характеризувалась припиненням членства в комуністичних партіях, різким зменшенням кількості виборців, які голосували за комуністів, втратою влади, забороною і розпуском окремих компартій.

Основними причинами цього були:

компрометація ідей соціалізму і комунізму „реальним соціалізмом”, побудованим в СРСР та інших країнах (нове суспільство виявилось недемократичним, бідним, відсталим у науково-технічному прогресі, духовно-моральному аспектах);

- ігнорування національних інтересів і проблем;
- викриттям злочинних методів політичної боротьби, до яких вдавалися комуністичні лідери при впровадженні нових „соціалістичних” суспільних відносин;
- усвідомлення масами утопічності і шкідливості цілого ряду ідей і фундаментальних положень марксизму-ленінізму (теорії класової боротьби, диктатури пролетаріату, одержавлення економіки, ліквідації приватної власності, монополії комуністичної ідеології та ін.)

На відміну від соціал-демократичних ідей, які набули поширення в Україні на поч. ХХ ст. (перша соціал-демократична партія була утворена в 1899 р. в Західній Україні), комунізм в Україну був принесений в 1918 р., як відзначали його лідери В. Ленін і Л. Троцький, на „вістрях багнетів”. Комуністична партія України (більшовиків) (КП(б)У) була створена в 1918 р. в Таганрозі і складалася в основному з росіян і євреїв, і в подальшому

розвивалась як складова частина Російської комуністичної партії. Враховуючи те, що в Україні український національно-визвольний рух тривалий час поєднувався з соціалістичним, це створило базу для виникнення окремої течії і доктрини – націонал-комунізму. На її основі спочатку виникла Українська комуністична партія (УКП), а після її ліквідації в 1925 р., націонал-комунізм знайшов своє відображення як течія Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У), яка була частиною Всеросійської комуністичної партії більшовиків (ВКП(б)). Його представники – Ю. Лапчинський, В. Шахрай, а пізніше М. Скрипник, М. Хвильовий, О.Шумський, та інші, вважали, що марксизм пропонує найправильніший шлях розвитку людства, але комунізм має пристосуватися до національних умов. Як течія, націонал-комунізм був розгромлений на поч. 30-х рр., а його лідери репресовані. В подальшому комуністичний рух в Україні існував монополюючо як частина загальносоюзного, а його основна структура – КПУ як складова КПРС.

Після заборони КПУ, яка в серпні 1991 р. виступила на боці сил, що прагнули реставрувати сталінсько-брежнєвський соціалізм, зберегти унітарну структуру СРСР, комуністична доктрина, маніпулюючи складним становищем в Україні - повільним просуванням реформ, матеріальним зубожінням значної частини населення, насамперед пенсіонерів і людей старшого покоління, одержала можливість для поступової реанімації. Організаційно вона оформилась в діяльність ряду політичних партій, найвпливовішими серед яких є КПУ (відновила свою діяльність в 1993 р.) . Свою діяльність вона базує на комуністичній марксистсько-ленінській ідеології, виступають за відновлення радянської влади, відродження якогось нового союзу „трьох слов'янських народів” тощо.

Питання 5. Особливе місце серед сучасних політико-ідеологічних доктрин займає релігійний фундаменталізм. Він ґрунтується на вірі в буквальний зміст священних текстів (Біблії, Корану, Талмуду тощо) та в необхідність їх суворого дотримання і впровадження у життя. Після Іранської революції 1979 року особливо впливовим і відомим у світі став ісламський фундаменталізм або ісламізм. Ісламський фундаменталізм – досить неоднозначне і складне явище. Одні дослідники і політики заперечують ісламський фундаменталізм як явище, інші вбачають в ньому джерело небезпеки для всього людства. Слово „фундаменталізм” (лат. „fundamentum” – основа) означає антимодерністську релігійність, формально ісламські фундаменталісти закликають до руху назад, створення в країнах з мусульманською більшістю тієї соціальної обстановки, яка була в епоху пророка Мухаммеда. Мова йде, по суті, про повернення до споконвічних цінностей ісламської цивілізації і про реконструкцію одвічної мусульманської держави. Але заклики повернутись до ранньої віри є лише прикриттям ісламізації політики, обґрунтуванням вторгнення релігійних діячів в сферу управління державою. Ісламізм виходить з того, що іслам - це не тільки релігія, а й соціально-політична система. Він відзначається войовничістю, фанатизмом, намаганням силою нав'язати свої вірування

іншим. Частина вчених вважає його різновидом сучасного фашизму. Це обґрунтовується наявністю таких спільних цінностей і рис цих доктрин, як: поєднання релігійного фундаменталізму з націоналізмом; антикомунізм і антикапіталізм водночас; нетерпимість і політичний тероризм; утвердження переваги колективного над індивідуальним; заперечення свободи людини й інших ліберальних цінностей; особлива влада еліти і диктаторські методи правління; фанатизм і агресивність.

Ісламська революція 1979 р. в Ірані – приклад спроби реалізації фундаменталістських ідей на практиці, коли прибічники аятоли Хомейні у відокремленні ісламу від політики вбачали головне лихо правовірних. Тому Хомейні оголосив себе „духовним правителем” Ірану і взяв на себе всю повноту політичної влади. Керівники Ірану в концепції „ісламської держави” втілювали ідею визволення мусульман від усіх видів зла і створення суспільства соціальної гармонії і справедливості шляхом всебічної „ісламізації” життя суспільства. Іншим прикладом реалізації ідей ісламізму стало перебування при владі так званого руху „Талібан” в Афганістані.

Таким чином зростання фундаменталізму веде до міжрелігійних конфліктів і насильства. Прикладом може бути ворожнеча і тероризм у відносинах між мусульманами, індусами й сікхами в Індії, що переносяться також на міждержавні відносини Індії та Пакистану і вже призвели до ядерного озброєння цих південно-азійських держав.

Тема: 10. Політичні партії та партійні системи

Мета вивчення: Розкрити значення та становлення теорії політичних партій та партійних систем, теорія партійного керівництва, методи дослідження політичних партій.

Навчальний час: 2 год.

План лекції (навчальні питання)

- 1. Зародження та основні етапи розвитку політичних партій**
- 2. Функції та типологія політичних партій**
- 3. Типологія партійних систем та особливості їх функціонування**
- 4. Особливості процесу інституціалізації політичних партій і партійної системи України**

Ключові поняття: партії внутрішнього та зовнішнього походження, генетична модель походження партій, бар’єри розвитку (репрезентації) партій, протопартії, псевдопартії, критерії партій, політична партія, державна партія, електоральна партія, вузьке і широке визначення партії.

Література:

1. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – Київ: Парлам. вид-во, 2011. – 808 с.
2. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.; за ред. М. П. Требіна. – Харків: Право, 2015. – 816 с.
3. Політологія: підручник / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, І. О. Поліщук та ін.; за ред. М. П. Требіна. – Харків: Право, 2013. – 416 с.

4. Поліщук І. О. Поняття “виборчі технології”: основні концептуальні підходи / І. О. Поліщук, Т. М. Моторнюк // Вісн. Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого. – Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – Харків: Право, 2011. – Вип. 7. – С. 116–125.
5. Требін М. П. Політична культура: ретроспективний огляд концептуальних підходів / М. П. Требін, І. О. Поліщук // Вісн. Нац. ун-ту “Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого”. – Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 1. – С. 123–141.
6. Требін М. П. “Гібридна” війна як нова українська реальність / М. П. Требін // Укр. соціум. – 2014. – № 3 (50). – С. 113–127.
7. Требін М. П. Війна в історії людства та її особливості у ХХІ столітті / М. П. Требін // Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – Серія: Міжнар. відносини. – 2016. – № 2 (327). – С. 43–48.

Питання 1. Вже в античні часи (в Греції та Римі) існували своєрідні політичні утворення — партії, які захищали інтереси окремих груп суспільства чи тимчасово створювалися для підтримки окремих осіб.

Аналогічні угруповання виникали й у період європейського Середньовіччя. Наприклад, відома боротьба партій "чорних" (феодалів-нобілів) і "білих" (багатих городян) у Флоренції в ХІ ст.

Війна США за незалежність, Велика Французька революція (1789 р.) і наступні після неї політичні події в Європі зробили політичні партії важливим компонентом суспільного життя, і політичні партії поступово набули чітких організаційних рис, пов'язуючи себе з тим або іншим ідейним і політичним напрямком. У період буржуазних революцій в Європі виникають прототипи сучасних політичних партій.

В Англії конкурували політичні угруповання знаті — "торі" (прихильники монархії, привілеїв державної церкви) і "вігі" (прибічники верховенства парламенту). Ці аристократичні угруповання дали початок розвитку сучасних політичних партій Великобританії, які зберегли певну ідеологічну наступність.

Політичні партії ХІХ ст. відрізняються від сучасних своїми функціями, засобами організації і діяльності. Малочисельні політичні партії, об'єднання представляли елітарні клуби. Діяли політичні партії, насамперед, в межах парламенту, а поза парламентом обмежувалися діяльністю виборів.

Розвитку політичних партій сприяло зростання у другій половині ХІХ ст. робітничого руху. Саме робітничий рух створював умови розвитку організаційних форм політичних партій, сформувавши тип політичної партії з масовим членством, з розгалуженою мережею місцевих організацій, періодичними з'їздами, чітким статутом і фіксованими розмірами членських внесків. До кінця ХІХ ст. масові партії формуються в більшості країн Західної Європи. Формування партій масового типу в інших країнах світу відбувалося дещо пізніше. Наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. партії виникають у Канаді, Австралії, Новій Зеландії, Японії, в 1920-х роках — у Туреччині, Китаї.

На думку М. Вебера, політичні партії у своєму розвитку пройшли три етапи:

1. Аристократичний — партії були своєрідними кланами, що згуртовувалися довкола правлячої верхівки і вміщували найвище оточення правителя.

2. Етап політичного клубу — під впливом ускладнення соціально-політичної структури партії набувають чіткішої організації та ідейно-політичної побудови, перетворюються у політичні клуби.

3. Етап появи масових політичних партій, які характеризуються чималою кількістю членів, більшою організованістю та впливовістю серед населення.

Однак М. Вебер вказує, що всі три етапи пройшли лише дві політичні партії — віги і торі у Великобританії. Більшість сучасних політичних партій формувалась одразу як масові.

Політичні партії - один з найважливіших інститутів політичної системи суспільства. Багато в чому політичні партії визначають характер і спрямування політичного процесу, стратегію і тактику оволодіння владою, політичну стабільність суспільства. Однак не існує якогось загального універсального визначення політичної партії як специфічної організації, функції якої тільки політичні.

Питання 2. Партії виконують численні і різноманітні функції. Хоча вони тісно переплітаються, їх можна згрупувати по наступних п'яти головних напрямках:

Соціальна функція полягає в тому, що партія узагальнено виражає і захищає інтереси тієї або іншої соціальної групи і доводить до рівня державної влади її вимоги, іноді беручи участь в розробці заходів щодо їх виконання. При цьому в останні десятиріччя, прагнучи розширити свою соціальну базу (тобто число своїх прихильників), багато партій прагнуть представляти в суспільстві інтереси не однієї, а декількох близьких соціальних груп.

Ідеологічна функція партії виявляється (1) в розробці партійної ідеології (теоретичних концепцій, партійної програми, соціально-економічних і політичних стратегій, оцінок подій, гасел і т.д.), а також (2) в розповсюдженні, пропаганді цієї ідеології, в політичній інформації і виховній роботі.

Політична функція полягає, перш за все, в оволодінні державною владою. Для виконання цієї головної задачі партії підбирають і «вирощують» своїх політичних лідерів, готують фахівців по різних проблемах суспільного життя, висувають кандидатів на виборні і невиборні посади, активно працюють в парламентах і інших державних органах.

Управлінська функція характерна для партій, що стоять у влади (особливо в комуністичних суспільствах). Такі партії перетворюються в свого роду державних. Вони організують і направляють дії держави, ініціюють соціальні і політичні зміни в суспільстві, керують різними сферами суспільного життя.

Електоральна функція партій виявляється в тому, що вони беруть активну участь у виборах, організують виборчі кампанії, проводять інформаційно-пропагандистську роботу з своїм потенційним електоратом, виступають з передвиборними програмами, контролюють хід виборів і так далі.

В демократичному суспільстві політичні партії відкидають насильницькі методи боротьби за владу і орієнтуються на виборчий процес. Вибори є головною ареною суперництва партій. Тому однією з головних задач партій є забезпечення підтримки виборців, створення і розширення електорату. Вибори дають партіям доступ до важелів влади, а їх підсумки визначають, які саме партії протягом встановленого законом терміну здійснюватимуть управління державою.

Типи політичних партій. Політичні партії відрізняються одна від одної по декількох параметрах. Найважливішою з них є організаційна структура і характер членства.

Загальновизнаною і найуспішнішою є класифікація партій М.Дюверже, заснована на відмінностях в їх структурі і організації внутрішнього життя. За цією ознакою він виділяв кадрові і масові партії.

Кадрові партії виникали тоді, коли виборче право ще було обмеженим. Ці партії:

- були засобом виразу політичних інтересів пануючих класів, перш за все буржуазії;
- були націлені на перемогу на виборах, для чого прагнули не збільшення своїх рядів, а до об'єднання еліт, які могли б впливати на виборців;
- цікавилися питаннями ідеології постільки, поскільки ті могли допомогти їх кандидатам;
- не мали системи членства з відповідною реєстрацією і регулярною сплатою членських внесків.

Основним структурним елементом кадрових партій є комітети - згуртовані, авторитетні групи, що володіють навиками роботи серед населення. Їх основне призначення - проведення і організація передвиборних кампаній.

Комітети:

- створюються за територіальним принципом;
- невеликі за чисельним складом і не прагнуть розширення своїх рядів, мають постійний склад активістів, що обновляється у разі потреби шляхом кооптації (введення до складу виборного органу нових членів рішенням комітету);
- підбирають кандидатів для виборів до органів влади;
- вивчають громадську думку, симпатії і інтереси виборців, їх очікування і вимоги;
- допомагають лідерам у формуванні передвиборних програм;
- працюють в «сезонному режимі»: різко активізуються напередодні і ходу виборчої кампанії до парламенту або місцевих органів влади і «затишають» після її закінчення;

- автономні і слабо зв'язані між собою, вся їх діяльність концентрується навкруги кандидата на виборний пост.

Більшість кадрових партій - це європейські ліберальні і консервативні партії. В політичному спектрі кадрові партії знаходяться, перш за все, справа і в центрі. Центральне керівництво, очолюване лідером партії, має вирішальне слово у всіх партійних справах.

Масові партії виникають з введенням загального виборчого права. Це партії нового типу, тобто:

- мають масовий характер;
- орієнтовані на політичне виховання мас і формування еліт, що вийшли з народу;
- прагнуть розповсюдження свого впливу за допомогою пропаганди своїх ідеологічних поглядів і програм;
- мають розвинуту ієрархічну організаційну структуру, обумовлену необхідністю фінансувати партійні заходи, вести облік і контроль надходження і витрачання членських внесків і інших засобів;
- мають строгу партійну дисципліну, покликану укріплювати єдність партії. Вона розповсюджується не тільки на рядових членів, але і партійне керівництво, а також парламентаріїв від цих партій.

Основним структурним елементом масової партії є первинні організації, які:

- будуються як за територіальним, так і за виробничим принципом;
- є відкритими для нових членів;
- зацікавлені в поповненні своїх рядів, оскільки сама партія існує за рахунок членських внесків.

Масові партії, як правило, спочатку формуються зовні представницьких установ з робітників і селян. Їх політичні установки відрізняються програмністю і насиченістю ідеологічними установками, що використовується для активізації своїх прихильників. Більшість масових партій - це партії лівої орієнтації. Члени партії не тільки платять внески, але і беруть активну участь в справах партії. Масові партії більш згуртовані, володіють більшою взаємозалежністю своїх організацій по вертикалі і горизонталі.

Питання 3. Більшість із запропонованих дослідниками типологій партійних систем носять кількісний характер і їх головним критерієм є кількість партій. Такою є зокрема типологія Дж.Сарторі, який у роботі «Партії та партійні системи» виділяє 7 типів партійних систем, керуючись критерієм руху від владного монізму до все більшого політичного плюралізму і враховуючи при цьому лише великі партії, що мають або «потенціал для коаліції», або «потенціал до шантажу»:

Однопартійні системи (СРСР, Куба), де фактично партія «зростається з державою».

Системи «партії-гегемона» (Китай), де поряд із правлячою партією існують партії-сателіти, що визнають «керівну роль правлячої партії» та реально не впливають на процеси прийняття рішень.

Системи з домінуючою партією (Мексика, Японія до 1993 р.), де упродовж років, незважаючи на наявність основних демократичних процедур і багатьох партій, одна партія регулярно перемагає на виборах і домінує у владних структурах.

Системи «простого плюралізму» (двопартійна система – США, Велика Британія), де дві основні партії змінюють одна одну у владі, позбавляючи будь-яких шансів на перемогу «третьої сили».

Системи «помірного плюралізму», де нормальна кількість партій – три або чотири (Бельгія, ФРН, Швеція та ін.).

Системи «крайнього плюралізму» (більше п'яти партій – Італія, Фінляндія та ін.), де ускладнено формування стійких партійних коаліцій та можлива поляризація партійного спектру.

Атомізовані системи (більше 8 партій), де відбувається розподіл і дисперсія ролей (Малайзія).

У типології американського соціолога П.Ордешука вводиться інший критерій – наявність (або відсутність) однієї, двох чи більше домінуючих на політичному просторі партій (так званих «партій більшості»), в результаті мова також іде про три типи партійних систем:

- 1) двохполюсна система (США, Велика Британія);
- 2) однополюсна система (Японія, Мексика);
- 3) багатопольсна система (Нідерланди, Бельгія та ін.)

Демократичним країнам притаманна багатопартійна система. Проте в деяких країнах в умовах багатопартійності вирішальну роль у формуванні органів влади й здійсненні їх політики відіграє одна-дві досить впливові політичні партії. У політології така багатопартійна система іменується партійною системою з укладом домінації.

Для тоталітарних, авторитарних політичних режимів характерною є однопартійна система. Вона існувала у ХХ ст. в 20–40-х роках в Італії, 30–40-х – в Німеччині, 20–80-х – у Радянському Союзі. Сьогодні така система ще продовжує діяти на Кубі, в Північній Кореї, Індонезії, а також в деяких країнах Африки.

Основна вада однопартійної системи полягає в тому, що правляча партія використовує своє монопольне становище в системі влади, самоізолюється від критики і конструктивних пропозицій, тим самим позбавляє себе припливу нових ідей, що врешті-решт призводить до догматизму і прирікає партію на втрату політичного впливу.

Політична практика свідчить, що в сучасних умовах існує стабільна тенденція до зменшення кількості політичних партій у державах з політичною й економічною стабільністю. А якою має бути оптимальна кількість партій в суспільстві? А. Лінкольн на це запитання відповів так: дві з половиною партії. Одна – при владі, друга в опозиції і третя, що тільки народжується.

В утвердженні тієї чи іншої партійної системи велику роль відіграє тип політичного режиму. Так, у США і деяких інших країнах влада і вплив інституту президентства мають величезне значення, і ніяка партія не може

досягнути своєї стратегічної мети, якщо не матиме контролю над президентською владою. Такий контроль, безумовно, потребує підтримки більшості виборців. Коаліційного президента не існує. На виборах партія здобуває все або нічого. Тому намагання завоювати посаду президента й об'єднує республіканців і демократів в єдині партії.

Політична історія ХХ ст. свідчить, що багатопартійність (якщо вона не декоративна) створює сприятливі умови для демократизації суспільства.

Рух до політичного плюралізму та багатопартійності в Україні, в якій, як у всьому колишньому СРСР, була однопартійна система, розпочався у другій половині 80-х років ХХ ст. В період боротьби за незалежність на арену політичного життя в Україні вийшло багато різноманітних партій. Тому партійно-політична палітра сьогодення строката й мінлива.

За роки незалежності багато політичних партій і рухів в Україні реорганізовувались, змінювали свої назви та цілі діяльності або припиняли свою діяльність.

Колишня Партія регіонів, втративши значну частину свого політичного впливу, до кінця 2014 року припинила свою діяльність, але в тому ж році зробила частковий ребрендинг, змінивши назву на «Опозиційний блок» та зареєструвавши її як офіційно нову політичну партію. Прийнятий 9 квітня 2015 р. Верховною Радою України Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» фактично заборонив діяльність комуністичної партії в Україні.

На теперішній час в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських організацій Міністерством юстиції України зареєстровано 353 політичні партії.

Вважається, що сьогодні вже неможливо користуватися лише лінійним виміром при намаганні класифікації політичних партій в Україні. Дихотомія "праві – ліві" не може спрацьовувати в умовах, коли в Україні досягнуто консенсусу з основних принципових питань суспільного буття, коли має місце порозуміння з найважливіших для всього соціуму політичних питань.

Зі зростанням політичної культури багатопартійність в Україні має шанс трансформуватися в ту систему, яку завбачав А. Лінкольн і яка існує сьогодні в деяких цивілізованих країнах.

Можна стверджувати, що в цьому світі політичні партії створюються для боротьби за владу, для реалізації своїх передвиборних програм і їх роль в політичних системах різних країн світу значна. Вони висловлюють потреби, інтереси, цілі певних соціальних груп і верств населення. Партії беруть активну участь у формуванні й функціонуванні механізму політичної влади. Політичний процес у нашій країні свідчить про те, що партії залишаються реальністю сучасності, їх потенціал ще не вичерпано, й ще багато десятиріч вони виступатимуть головним об'єктом політики.

Також багатогранне значення мають суспільно-політичні об'єднання. Вони відіграють суттєву роль у структуруванні політичних систем. На їх ґрунті можуть виникати нові політичні партії. "Непартійна сфера" також

формує й поповнює правлячу еліту, створює систему тиску на державні інститути влади. Об'єднання виступають як інституціолізовані канали залучення людей до політики, тим самим впливаючи на формування політичної культури в суспільстві.

Питання 4. Історична інституціалізація політичних партій – це процес еволюції політичних партій у історичному контексті від їх виникнення до сучасних моделей функціонування.

Основними етапами історичної еволюції політичних партій є такі:

- 1) партії як аристократичні угруповання;
- 2) партії як політичні клуби;
- 3) масові політичні партії;
- 4) всеохоплюючі партії;
- 5) картельні партії;
- 6) партії постматеріальних цінностей («нової політики»).

У зв'язку зі змінами, які виникають у соціокультурному середовищі в середині ХХ ст. і які передусім пов'язані з формуванням постіндустріальних суспільств, завершується домінування масових партій у політичному житті. Науковці констатують «кризу» політичних партій, яку в більшості своїй пов'язують не з руйнуванням партій як таких, а зі зміною їх організаційних структур і принципів функціонування у системі зв'язків «суспільство – партія – держава».

Так, з'являються нові тенденції розвитку політичних партій:

- 1) зміна організаційної структури політичних партій, що проявляється в переході від кадрових і масових партій до універсальних, картельних та партій постматеріальних цінностей;
- 2) зниження ролі членства, партійних програм для діяльності партій;
- 3) персоналізація політики;
- 4) зміна взаємовідносин між державою і політичними партіями;
- 5) інформатизація політичного простору та зростання ролі соціальних мереж у функціонуванні партій;
- 6) безпосередній зв'язок партійних лідерів і громадян через ЗМК, в обхід партійних осередків;
- 7) віртуалізація партійних структур;
- 8) зростання впливовості популізму в політичному житті.

Модель партій постматеріальних цінностей/нової політики – це крок до виникнення нової моделі політичної партії внаслідок бурхливого розвитку інформаційних технологій – мережевих або кіберпартій.

Інституціалізація політичних партій і партійних систем – це не тотожні, але взаємопов'язані процеси. Інституціалізація політичних партій створює умови для того, щоб відбулася інституціалізація партійної системи в основу якої покладена стабільна міжпартійна взаємодія.

До критеріїв інституціалізації політичних партій можна віднести:

- 1) електоральну участь (характер, частота);
- 2) рівень виборчої волатильності;
- 3) укоріненість партії в суспільстві (вік, соціальне коріння);

- 4) системність;
- 5) відносний рівень автономії;
- 6) рівень організації та внутрішня узгодженість (згуртованість) партій (міцна організаційна структура, внутрішня організація);
- 7) чисельність партії; рівень партійної ідентифікації громадян;
- 8) деперсоналізація партії;
- 9) наявність відповідної нормативно-правової бази, яка забезпечує належним чином функціонування політичних партій.

Про політичну партію як політичний інститут можна говорити тоді, коли вона:

- а) регулярно з визначеною результативністю бере участь у виборах;
- б) виконує типові, а особливо визначальні для неї функції (електоральну, владну, представницьку та інтеграційну);
- в) має певний рівень довіри до неї з боку громадян; г) побудувала розгалужену організаційну структуру та укорінена в суспільстві.

До критеріїв інституціалізації партійних систем відносимо:

- а) ставлення населення до політичних партій (довіра / недовіра і підтримка / відсутність підтримки з боку населення);
- б) наявність взаємовідносин між політичними партіями, стійкої міжпартійної конкуренції;
- в) системність;
- г) сталість учасників політичного процесу (низький рівень волатильності);
- д) адаптивність партійної системи (зовнішня і внутрішня);
- ж) наявність розгалуженої організаційної структури на регіональному рівні.

Процес інституціалізації політичних партій і партійних систем відбувається під впливом низки чинників: соціокультурних, інституційних та процедурних. До соціокультурних чинників відносимо: історичні традиції та культуру; соціально-економічні характеристики соціуму; особливості демократичного транзиту; етнічні характеристики; соціальнополітичні розмежування; геополітичні фактори та інші.

Інституційні чинники можна виокремити такі: нормативно-правова основа функціонування політичних партій; форма правління; виборча система. Процедурні чинники пов'язані з особливостями внутрішньопартійної організації та функціонуванням політичних партій, а також із особливостями взаємовідносин між політичними партіями в рамках партійної системи.

Слід зазначити, що для кожної держави набір найбільш дієвих чинників різниться між собою, що обумовлюється, перш за все, історикокультурними особливостями. Різною є й інтенсивність їх дії на тому чи іншому етапі партогенезу. Дія одних неухильно слабне (наприклад, конфлікт комуністи / демократи), дія інших має періодичний характер, а дія третіх – нарощує свій потенціал (наприклад, входження бізнесу в політику).

До основних соціокультурних чинників, які мають вплив на інституціалізацію партій і партійної системи України відносимо такі:

- а) характер трансформаційного конфлікту;
- б) гібридний політичний режим;
- в) соціально-політичні розмежування;
- г) існування традицій клієнталізму, регіоналізму та патерналізму.

До основних інституційних чинників відносимо:

- а) форму правління;
- б) виборчу систему;
- в) нормативно-правову основу функціонування політичних партій.

Правова інституціалізація політичних партій – це регламентація їх діяльності за допомогою правових норм, визнання їх конституційних функцій у рамках існуючої політичної системи, регулювання за допомогою права цілого комплексу відносин, пов'язаних зі створенням та діяльністю партій. Процес правової інституціалізації політичних партій розпочався в Україні після скасування ст. 6 Конституції СРСР про провідну роль Комуністичної партії.

Можна виокремити такі етапи правової інституціалізації політичних партій в Україні:

- 1 етап – 1991–1996 рр.;
- 2 етап – 1996–2001/2002 рр.;
- 3 етап – 2002–2014/2015 рр.;
- 4 етап – починаючи з 2015 р.

Констатовано, що нормативно-правова основа функціонування політичних партій в Україні потребує суттєвого доопрацювання, основними напрямками якого можуть бути:

- а) участь партій у виборчих процесах;
- б) невизначеність із «регіональними» партіями;
- в) забезпечення внутрішньопартійної демократії;
- г) реформування виборчої системи;
- д) заборона «персоніфікації» політичних партій;
- ж) удосконалення процедури контролю за діяльністю політичних партій;
- з) розширення державного фінансування політичних партій.

Початковий етап інституціалізації партійної системи (1991–2004 рр.) характеризувався такими ознаками:

а) визначальний вплив на розвиток партійної системи мали установчі вибори, які окреслили контури майбутньої електоральної конкуренції;

б) головним суспільним поділом, який визначав структуру партійної конкуренції, став поділ комуністичні / демократичні сили, притаманний для трансформаційного періоду; із 2002 р. актуалізується соціокультурний поділ, який після парламентських виборів стане домінуючим;

в) несприятливими умовами для функціонування політичних партій і партійної системи в цілому (президентськопарламентська республіка, змішана виборча система, гібридний політичний режим).

Суперечливість процесу інституціалізації партійної системи впродовж 2004–2010 рр. полягала в тому, що протягом 2004–2010 рр. були створені позитивні умови для розбудови політичних партій і партійної системи. Це пов'язано з політичною реформою і введенням пропорційної виборчої системи. Однак усе кардинально змінилося після президентських виборів 2010 р. із поверненням до президентсько-парламентської республіки (відповідно до Конституції 1996 р.) і змішаної виборчої системи. Відтак із 16 2010 до 2014 р., на нашу думку, тривав процес деінституціалізації партійної системи.

Електоральний цикл 2014–2019 рр. включав дострокові президентські (25 травня 2014 р.) і парламентські (26 жовтня 2014 р.) вибори, вибори до місцевих органів влади 25 жовтня 2015 р. та президентські й парламентські вибори 2019 р. Позачергові вибори до ВР України (2014 р.) суттєво змінили формат партійної системи, але він і надалі залишився двоблоковим. Акторний склад українського парламенту змінився більш ніж на 80 %. Зі старого складу до ВР пройшло лише ВО «Батьківщина», тому партійна система за результатами виборів мала високий рівень фрагментації (ENPS – 4,8; ENPV – 7,5) та волатильності (61), а голосування за «старі» партії було на рівні 30 %. Уряди упродовж 2014–2019 рр. утворювалися виключно на партійній основі (перший і другий уряди А. Яценюка та уряд В. Гройсмана). Президентські та парламентські вибори 2019 р. також внесли суттєві зміни у конфігурацію та акторний склад партійної системи України.

За результатами виборів ПП «Слуга народу» показала абсолютний рекорд за всю історію парламентських виборів, набравши 43,16 % голосів виборців (124 мандати) та провівши у мажоритарних округах 130 народних депутатів. Нові політичні партії, які досягли успіхів на парламентських виборах 2019 р., були утворені напередодні шляхом ребрендингу (ПП «Слуга народу», ПП «Голос») або розколу відомих партійних структур (ПП «Опозиційна платформа – За життя»), а відтак не мали розгалуженої організаційної структури в регіонах. «Мережева» інституціалізація таких партій – це також показник низького рівня інституціалізації партійної системи.

За результатами нашого дослідження ми зробили розрахунки базових індикаторів інституціалізації партійної системи України, до яких відносимо: партійність депутатів, партійність уряду, рівномірність регіональної підтримки політичних партій, відсоток голосів, відданих за «старі» партії, усталеність електоральних уподобань виборців.

Розрахунки вказують на такі тенденції в розвитку партійної системи України:

а) збільшення кількості позапартійних депутатів: 2012 р. – 125; 2014 р. – 271; 2019 р. – 303;

б) зменшення кількості голосів, відданих за «старі» партії: 2014 р. – 30,8 %; 2019 р. – 31,5 %;

в) зростання індексу волатильності: 2012 р. – 36; 2014 р. – 61; 2019 р. – 69.

Контрольні питання

1. Етапи історичної інституціоналізації політичних партій.
2. Сім'ї політичних партій країн Європейського Союзу.
3. Міжнародні об'єднання політичних партій.
4. Емпіричні методи дослідження політичних партій і партійних систем.
5. Формування партійних систем та основні чинники впливу на партогенез.
6. Особливості формування та функціонування партійних систем країн Західної Європи.
7. Особливості формування та функціонування партійних систем країн Центрально-Східної Європи.
8. Вибірчі системи Країн Європейського Союзу.
9. Електоральні процеси в країнах Європейського Союзу та їх вплив на конфігурацію партійних систем.

Тема: 11. Політичний процес і політична діяльність. Політичне лідерство та політична еліта

Мета вивчення: Дати аналіз та розглянути співвідношення та особливості дії суб'єктивних і об'єктивних чинників, що впливають на розвиток політичних інститутів в Україні, зокрема – політичного лідерства/керівництва і національної еліти. сформувати у свідомості студентів наукові уявлення про основні поняття та категорії курсу, теорії, функції, механізми рекрутування та значення діяльності політичних еліт та лідерів. Сформувати у свідомості здобувачів наукові уявлення про основні поняття та категорії, теорії, функції, механізми рекрутування та значення діяльності політичних еліт та лідерів.

Навчальний час: 2 год.

План лекції (навчальні питання)

1. Політичні відносини та політична поведінка
2. Політичний процес та політична діяльність
3. Поняття і особливості політичних еліт як суб'єктів політики та їх теоретичне обґрунтування
4. Функції і типологія політичних еліт
5. Сутність, зміст, функції політичного лідерства та його типологія

Література:

1. Горбач, О. Н. Політологія [Текст] : навч. посіб. / Олександр Горбач, Руслан Демчишак ; Нац. ун-т "Львів. політехніка". - 3-тє вид., допов. та перероб. - Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2016. - 259 с.
2. Воронянський О.В. Політологія [Текст]: підручник / [Воронянський О. В., Кулішенко Т. Ю., Скубій І. В.] ; Харків. нац. техн. ун-т сіл. госп-ва ім. Петра Василенка. - Харків : ХНТУСГ ім. Петра Василенка, 2017. - 179 с.
3. Політологія: підручник / [М. П. Требін та ін.]; за ред. проф. М. П. Требіна; Нац. юрид. унт ім. Ярослава Мудрого. - 2-ге вид., перероб. і допов. - Харків : Право, 2018. – 460 с.
4. Політична думка ХХ – початку ХХІ століть: методологічний і доктринальний підходи : підручник : у 2-х т. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [Т. В.

Андрущенко, О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко та ін.]. – Львів : «Новий Світ-2000», 2016. – Т. 1. – 516 с.

Політична думка ХХ – початку ХХІ століть: методологічний і доктринальний підходи : підручник : у 2-х т. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко та ін.]. – Львів : «Новий Світ-2000», 2017. – Т. 2. – 535 с.

Питання 1. Термін "політичні відносини" досить розповсюджене в політичній науці й використовується для характеристики особливого роду зв'язків, які складаються між людьми в політичному процесі.

У процесі спільної політичної діяльності індивіди і соціальні спільноти вступають у певні відносини. Такі взаємовідносини соціальні суб'єкти здійснюють через організаційні структури, які вони створюють з політичними цілями. Завдяки політичним відносинам між цими структурами політична система функціонує як цілісність. Усі політичні структури з'єднуються в єдине ціле вертикальними і горизонтальними політичними відносинами.

Політичні відносини - взаємодія суб'єктів політики і влади, де відбувається їх об'єднання або роз'єднання, передача ідей, поглядів, обмін ресурсами (впливом, інформацією, знаннями та ін.), передача вольових устремлінь від одного суб'єкта (активного) до другого (пасивного).

Сутність політичних відносин становить питання про політичну владу, використання її в інтересах кожної з соціальних груп, держави, суспільства в цілому.

Зміст цивілізованих політичних відносин становить заснована на ненасильницьких методах взаємодія суб'єктів політики з метою свідомого використання політичної влади, реалізації політичних інтересів і потреб.

Політична поведінка – це сукупність реакцій соціальних суб'єктів (осіб, груп, спільнот) на певні форми, засоби і напрямки функціонування політичної системи.

За допомогою поняття "політична поведінка" можливо поглиблено вивчати сутність явищ, пов'язаних із реагуванням (раціональним та ірраціональним) суб'єктів політики на вимоги, стимули чи зміну обставин, що заподіяні зовнішнім політичним середовищем. Аналіз політичної поведінки людей надає можливості зосередити увагу на найбільш рухомому, динамічному аспекті політики – різноманітних діях осіб, які спрямовані на реалізацію тієї чи іншої політичної мети.

Серед найбільш поширених актів політичної поведінки слід виділити наступні:

- реакція – це певний вчинок, дія в політиці, що є засобом відповіді на зовнішній вплив, який спричинено іншими людьми чи інститутами;

- політична участь, пов'язана з активними формами і методами впливу на політику, в усіх багатоманітних видах (електоральна, мобілізована, ангажована, конвенційна участь тощо);

- політичний дискурс – інтелектуальні дії з політичної освіти, просвітництва, самоосвіти та наукового опанування політики;

- пряма дія в політиці реалізується через такі форми як мітинг, демонстрація, страйк, голодування, бойкот й інші акції непокори;

- абсентеїзм – політична апатія, ухилення від будь-яких актів участі в політичному житті;

- політичне функціонування - засіб політичної діяльності в інституціях, що безпосередньо реалізують функції влади (органи держави, керівні структури партій при владі, політично впливові ЗМІ, політико-економічні, військові структури).

Поширеною є типологія політичної поведінки запропонована польськими дослідниками. Вони розрізняють два типи: відкритий (політична дія) і закритий (політична бездіяльність).

У межах відкритої політичної поведінки особа може виконувати такі політичні ролі:

звичайний член суспільства, громадянин із незначним політичним впливом, незначною активністю та інтересом до політики;

громадянин — член громадської організації, суспільного руху або декількох організацій;

громадянин — член суто політичної організації (політичної партії або подібної), який цілеспрямовано і з власної волі бере участь у політичному житті;

громадський, особливо політичний, діяч;

професійний політик, для якого політична діяльність є не лише єдиним чи основним заняттям, засобом до існування, а й сенсом життя (люди, які живуть „для” політики, або „за рахунок політики”).

політичний лідер — загально визнаний політичний діяч, керівник політичної партії, громадсько-політичної організації и суспільно-політичного руху.

Закрита політична поведінка (політична іммобільність) також може проявлятися в різних формах, а саме:

виключеність з політичних відносин, зумовлена низьким рівнем розвитку особи або суспільного розвитку взагалі;

політична виключеність як результат недосконалості політичної системи, розчарування в політичних інститутах і лідерах та байдужості до їхньої діяльності;

політична апатія як форма не сприйняття політичної системи, відмова від будь-яких форм співпраці з нею. Може бути результатом насадження політичної системи насильницьким шляхом — придушенням масових соціальних і політичних рухів, окупацією тощо.

політичний бойкот як вияв активної ворожості до політичної системи та її інститутів.

Ці форми закритої політичної поведінки є виявами політичної відчуженості, яка полягає в зосередженні зусиль індивіда на розв'язанні проблем особистого життя та їх відриві і протиставленню життю суспільному і політичному, зокрема. В міру зростання політичної відчуженості укорінюється згубна для існування політичної системи

суспільства думка, що кожен захищає себе сам, і надіятися на підтримку офіційних владних структур немає сенсу.

Питання 2. Політичний процес - один із суспільних процесів, соціально-політичних дій, що забезпечують відтворення політичних ресурсів і творення нової політики. Політичний процес - сукупність різних видів діяльності суб'єктів політики, що включені в динаміку практично політичних відносин, охоплюють всі стадії функціонування політичної системи і спрямовані на досягнення політичної мети. Передумовою, соціальною базою політичного процесу є процес соціальний. Соціальний процес - сукупність дій соціальних спільностей, соціальних верств, різних груп, індивідів, що спрямовані на їх відтворення і забезпечення стабільності суспільної системи. Політичний процес характеризує певну сторону, механізм дії політичної системи суспільства, політичну свідомість, політичну культуру в політичній сфері суспільного життя.

Структура політичного процесу включає: систему політично - владних стосунків і політичну діяльність соціальних спільностей, верств та індивідів. Політична діяльність - сукупність політичних дій соціальних спільностей, соціальних верств - класів, націй, політичних партій, рухів та індивідів, спрямована на реалізацію їх політичних інтересів, насамперед завоювання та утримання влади.

Політичний процес охоплює різноманітні види політичної діяльності в рамках політичної системи, а також у взаємодії з іншими суспільними системами. Він включає такі види діяльності: політичну участь і професійну політичну діяльність.

Політична участь передбачає масові акції з метою формування певних позицій, вимог, настроїв, а також формування державних і муніципальних органів влади. Це, зокрема, участь у виборах, референдумах, демонстраціях, маніфестаціях, мітингах, зборах тощо.

Професійна політична діяльність включає розробку правових норм та управління різноманітними політичними інститутами. До неї належать парламентська, державно-управлінська, муніципально-управлінська діяльність, партійний менеджмент і виборчий маркетинг. Професійна політична діяльність забезпечує створення і вдосконалення політичних інститутів та регулювання і вдосконалення суспільних відносин.

Політичне рішення є важливим елементом політичної діяльності й реалізації політичних цілей. Політичне рішення - це здійснюваний в індивідуальній чи колективній формі процес визначення завдань політичної дії, етапів, способів її досягнення. Прийняття політичних рішень - це технологічна реалізація політичної влади в управлінні соціальними процесами. Через конкретні політичні рішення політична влада втілює свою волю в управлінський процес відповідно до інтересів керівних груп.

Прикладом політичних рішень можуть бути закони, накази, розпорядження, постанови тощо. Вони бувають: загальнодержавні, регіональні та місцеві; колегіальні та одноосібні; стратегічні і тактичні.

Існують також оперативні рішення, що їх приймають задля залагодження гостроактуальних поточних проблем.

Прикладом офіційного політичного рішення, що має історичне значення, є "Акт проголошення незалежності України", прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. Повний зміст цього документа розкриває структуру, зміст та інші характеристики його як політичного рішення.

Творення політичного рішення проходить етапи підготовки, прийняття і втілення (здійснення). Це насамперед постановка мети і визначення завдань на шляху її досягнення; формулювання проблеми, яку слід розв'язати; добір, нагромадження й обробка інформації, необхідної для прийняття рішення; аналіз можливих альтернатив розв'язання завдань і вибір шляхів досягнення мети; фіксація рішення у відповідних політико-правових документах, визначення методу прийняття їх; вибір шляхів втілення рішення; коригування рішень у процесі їхнього виконання; аналіз досягнутих результатів.

У прийнятті політичних рішень значну роль відіграють моральні і світоглядні чинники, громадська думка. Остання набуває статусу політичного інституту, який впливає на процес прийняття політичного рішення та ефективність здійснення його.

На прийняття політичних рішень значний вплив справляють "групи тиску", що створюються представниками різних господарських, політичних та інших громадських об'єднань для задоволення своїх корпоративних, групових інтересів.

Політичні рішення приймаються у певних формах, які відображають силу впливу того чи іншого акта.

Основні форми політичних рішень:

- а) право (закони, укази, розпорядження, постанови, резолюції);
- б) рішення, норми статутів політичних партій;
- в) рішення громадських організацій.

Питання 3. За своєю суттю влада поділяє людей на тих, хто керує і управляє, і тих ким керують і управляють. Звичайно, що перших є небагато — меншість, других — більшість. На зламі ХІХ та ХХ століть дана меншість була названа французьким словом „eliet“, що означає „кращі“, „вибрані“. Під цим терміном розуміють провідні верстви в суспільстві, які здійснюють керівництво в певних галузях суспільного життя, тобто еліти є групами, що займають найвищі позиції у суспільстві або в його окремих сферах, становлячи їх „верхівку“.

В політології поняття „еліта“ має багато визначень, серед яких можна виокремити наступні.

1. Найбільш активні в політичному відношенні люди, орієнтовані на владу, так звана організована меншість суспільства (Г. Моска).

2. Люди які володіють позиціями влади (А. Етціоні), формальною владою в організаціях та інституціях, визначаючи суспільне життя (Т. Дойч).

3. Особи, які користуються у суспільстві найбільшим престижем, багатством, статусом (Г. Лассуелл).

4. Меншину, яка здійснює найважливіші функції у суспільстві, має найвищу вагу та вплив (С. Келлер).

5. Люди, які мають інтелектуальну чи моральну перевагу над людською масою, володіють найвищим почуттям відповідальності (Х. Ортега-і-Гассет).

6. Люди які володіють харизмою (М. Вебер).

7. Творча меншість на противагу нетворчій більшості (А. Тойнбі).

Таким чином, підходи західних вчених до спроби визначення терміну „еліта“ доволі різні, але в цілому можемо визначити два напрями: ціннісний та структурнофункціональний. Перший пояснює існування еліти (моральною, інтелектуальною і т. д.) перевагою одних людей над іншими, другий — винятковою важливістю функцій управління, які визначають виключність ролі людей, які їх виконують. Американський вчений Г. Лассуелл взагалі вважав, що вивчення політики — це вивчення впливу та впливових осіб.

Залежно від того, які функції здійснює еліта у суспільстві, її поділяють на господарську, духовно-інтелектуальну і політичну. До господарської еліти належать визначні підприємці і менеджери, до духовно-інтелектуальної — провідні вчені, діячі культури, священнослужителі, до політичної — державні і політичні діячі. Цю інтегровану сукупність еліт всіх суспільних сфер називають національною елітою. За своєю структурою, джерелами формування національна еліта неоднорідна, але за ціллю своєї діяльності вона є однорідною, тому що свідомо чи несвідомо працює на утвердження і розвиток національної держави, формування політичної нації як спільноти усіх громадян, що проживають у даній державі. Наявність розвиненої національної еліти є запорукою успіхів як націо- так і державотворення.

Важливою частиною національної еліти є політична еліта, яка відображає владнополітичну диференціацію суспільства. Вона складається з людей причетних до здійснення влади, політичного впливу, виконує роль політичного провідника нації. Отже, політична еліта — це організована група, яка бере безпосередню участь у прийнятті та здійсненні політичних рішень, пов'язаних з використанням державної влади або впливом на неї. Історію політичної еліти будь-якої нації можна розглядати як історію національної держави і навпаки.

Першою історичною формою еліти можна вважати античну аристократію, другою — середньовічне дворянство, що вирросло з військового рицарства. Нові часи, науковопромислова та соціально-політичні революції змінили природу і політичне становище дворянства, на зміну йому в промислових державах (Англиї, Голландії, Франції) в правлячу еліту приходять представники третього стану — буржуазії, головним джерелом формування еліти стають гроші. Водночас науково-технічний прогрес, подальше ускладнення усіх сфер життєдіяльності суспільства, висувають поряд з фінансовопромисловою елітою і духовну, наукову еліту, тобто поряд з грішми, знання стають джерелом формування еліти.

Перші спроби науково-теоретичного осмислення феномену елітизму сягають в політичну думку Стародавнього світу. Стародавні мислителі

усвідомлювали, що народ сам не здатний управляти державою і що історію творять представники панівних верств. Китайський філософ Конфуцій вирізняв в суспільстві дві основні норми поведінки — одна для „вибраних“, інша для народу, що мусить підкорятися. Пізніше ці ідеї знайшли своє обґрунтування у Платона, М. Макіавеллі, Карлейля, Ф. Ніцше.

Перші концепції еліт в сучасному розумінні з'явилися наприкінці ХІХ — початку ХХ століття, в роботах італійських вчених Гаetano Моски, Вільфредо Парето та німецького соціолога Роберта Міхельса. Пізніше сукупність соціально-політичних концепцій, в яких стверджується, що однією з головних складових частин будь-якої соціальної структури є вищі, привілейовані прошарки, меншини, які управляють і панують над усім суспільством, вчені визначили через загальне поняття „теорія еліти“. Розглянемо найголовніші з них.

Г. Моска (1858–1941) — поділяв суспільство на панівну меншість (еліту) і політично залежну більшість (масу). Такий розподіл, вважав він, є необхідний, саме правляча меншість визначає історичний процес. Влада меншості над більшістю досягається завдяки кращій організованості першої. Народовладдя, реальна демократія, соціалізм, за Москою — утопія, несумісні з законами суспільного розвитку і людською природою. Влада може бути від народу, для народу, але ніколи владою самого народу. Соціальна стабільність без оновлення еліти неможлива. На думку вченого, будь-яка еліта має тенденцію до перетворення на „закриту“ спадкову, що приводить до її відчуження від мас. Запобігти цьому можуть лише вільні дискусії у суспільстві, які спонукають „політичний“ клас до оновлення, а при потребі, якщо він не відповідає інтересам держави, і до усунення.

В. Паретто (1848–1923) обґрунтував свою елітарну теорію біопсихічними якостями людей. Згідно з його концепцією, люди від природи наділені схильністю до маніпулювання, хитрощів і обману (таких людей він назвав „лисами“), а бо ж здатністю до застосування насильства („леви“). Відповідно до цього існує два типи суспільнополітичного правління, які послідовно змінюють один одного. Якщо правляча еліта не займається цілеспрямованим самооновленням, тоді вона деградує, що веде до соціальної революції, сутність якої, за Парето, полягає в оновленні персонального складу керівництва суспільством.

Р. Міхельс (1876–1936) дослідив соціальні механізми, які породжують елітарність суспільства і вивів так звану теорію „залізного закону олігархії“, сутність якого в тому, що створення великих організацій індивідів веде до їхньої олігархізації і формування еліти. Людське суспільство не може існувати без великих організацій, керівництво яких здійснює обмежене коло осіб. Це зумовлено необхідністю досягнення ефективності діяльності тих чи інших організацій, яка в свою чергу потребує керівного ядра і апарату, які в кінцевому результаті виходять з-під контролю рядових членів, підпорядковують політику власним інтересам, турбуючись лише про збереження свого привілейованого становища. Маса ж, через свою низьку компетенцію та активність, залишаються індиферентними до політичної

діяльності. Таким чином, за Міхельсом, навіть демократичним суспільством завжди фактично править олігархічна група.

Дані концепції, не зважаючи на ряд відмінностей, мають ряд спільного:

- елітарність будь-якого суспільства;
- особливі психологічні якості;
- усвідомлення своєї винятковості;
- незмінність владних відносин між елітою і простим народом;
- конкурентність і зміна еліт в ході боротьби за владу.

Поряд з даними концепціями в сучасній західній політології існують ряд інших елітарних теорій.

Ціннісні теорії еліт (Х. Ортега-і-Гассет, М. Бердяєв) — розглядають еліту як найбільшу продуктивну й ініціативну частину населення, наділену високими моральними якостями, джерело формування якої — природній відбір в суспільстві, висування з маси найактивніших і найбільш підготовлених інтелектуально представників.

Елітарні теорії демократії (Р. Даль, С. Ліпсет, Л. Зіглер). Еліта розглядається як група, покликана не лише управляти, але й оберігати суспільство від неконтрольованого тиску і невірноваженості мас.

Плюралістичні теорії еліт (О. Штамер, Д. Рісмен) — визначають множинність еліт. Еліти поділяються на професійні, регіональні, релігійні та інші, кожна з яких покликана виражати інтереси своїх груп і жодна з яких не здатна домінувати в усіх сферах суспільної діяльності. Згідно з цими теоріями, за допомогою демократичних механізмів (вибори, референдуми, опитування, преса) можна втримати еліти під впливом мас.

Проаналізувавши дані концепції, можна зробити висновок: політична еліта — це керівна верства державних органів, місцевого самоврядування, політичних партій, груп тиску, а також представників інших еліт (господарської, духовно-інтелектуальної), що беруть участь у прийнятті та організації виконання політичних рішень. Існування політичної еліти обумовлено наступними факторами:

- психологічними особливостями людей, їх неоднаковими здібностями, можливостями і бажанням приймати участь у політиці;
- законами розподілу праці, які вимагають професіоналізму в управлінні, певної спеціалізації;
- високої соціальної значимості управлінської праці і її відповідної стимуляції;
- широкими можливостями використання управлінської діяльності для одержання соціальних привілеїв; політичною пасивністю широких мас населення, інтереси яких в основному знаходяться поза політикою.

Політичній еліті притаманно ряд характерних рис:

- право висувати із свого середовища політичних лідерів;
- привілейоване становище і право на це;
- закритість або напівзакритість для „інородців“ (вихідців із інших соціальних прошарків);
- психологія переваги;

- доступ до закритої інформації.

У цілому еліта характеризується за двома основними критеріями: формальним — офіційним становищем, що його посідають певні особи, та ціннісним — за суспільним авторитетом, що його здобули особи, незалежно від їх формального (офіційного) статусу.

Що стосується політичної еліти, то ці критерії можна співставити так: політична еліта за формальною ознакою — це ті, хто править; за ціннісною — ті хто гідний правити. В ідеалі ці критерії повинні співпадати, суть і мета демократії полягають саме в наближенні суспільства до цього ідеалу, щоб з одного боку правили ті, хто гідний правити, з іншого — щоб ті, хто гідний правити, отримали таку можливість.

Питання 4. Функцію керівництва і управління. Ця функція впливає з природи еліти, її призначення — керувати і управляти суспільством.

Стратегічну функцію, яка тісно пов'язана з першою, так як еліта водночас, формулює стратегію політичного режиму, держави. Еліта формулює ідеали, найважливіші цілі розвитку нації та шляхи, методи їх реалізації.

Організаторську, яка полягає в тому, що еліта, будучи саме організованою групою, мобілізує через управлінські інституції маси на виконання прийнятих політичних рішень.

Інтеграційну функцію. Еліта укріплює стабільність і єдність суспільства, з'єднує всі верстви, і групи суспільства, залагоджує конфлікти в середині системи.

Регулятивну функцію, суть якої полягає в регуляції політичних, соціально-економічних відносин у суспільстві.

Критеріями ефективної діяльності політичної еліти є наступні:

- досягнутий рівень прогресу та добробуту народу;
- політична стабільність суспільства;
- національна безпека;
- оптимальне співвідношення між громадянським суспільством і державою.

На основі певних елітарних тенденцій, в умовах конкретно історичного суспільства, політичного режиму можна виділити критерії типологізації політичних еліт.

За відношенням до влади — правляча і опозиційна (контреліта). Мета першої — утримувати владу, другої — відвойовувати.

За способом формування — відкриті і закриті. До відкритого типу належать еліти, які поповнюються за рахунок як вихідців із різних елітних груп, так і соціальних низів, основними критеріями добору для відкритої еліти є особисті досягнення в різних сферах життя суспільства, високі професійні і моральні якості. Для закритих еліт характерне поповнення з власного середовища, не на підставі особистих якостей, а завдяки відданості системі, прихильності вищого керівництва.

За способом отримання і збереження влади еліти поділяють на: легітимні і нелегітимні. Легітимні — еліти які отримали владу при

добровільній підтримці мас, а нелегітимні ті, що панують над більшістю з допомогою примусу, насильства, ідеології.

За здатністю стабілізувати і інтегрувати суспільство — фрагментовані, нормативнофрагментовані, ідеологічно-інтегровані.

Фрагментовані еліти володіють низьким рівнем структурної інтеграції, невеликою здатністю до консенсусу з приводу вибору та збереження основних суспільних цінностей і норм, не забезпечують стабільності суспільства. Нормативно-інтегровані еліти відзначаються високим рівнем консенсусу в основних правилах політичної і суспільної діяльності. Методом діяльності таких еліт найчастіше є компроміс, проголошення вартості суспільної злагоди і єдності. Ідеологічно-інтегровані еліти також забезпечують суспільству стабільність, але завдяки нав'язаному більшості системних вартостей, норм, жорсткому партійному і поліційному контролю за їх дотриманням, що регламентує громадсько-політичну діяльність.

За ідеологічними цінностями і способом реалізації влади на демократичні, ліберальні, тоталітарні, авторитарні.

За видами політичної діяльності — державну (адміністративна і представницька), муніципальну, партійну і громадських організацій, груп тиску.

За місцем в елітарній ієрархії — вищу, яка безпосередньо приймає стратегічні рішення, що визначають розвиток суспільства, і середню (службовці, вчені, інтелектуали), яка впливає на прийняття рішень. Таким чином, елітарна природа здійснення управління суспільними процесами є незаперечним фактом, доведеним історично.

Політичний розвиток залежить і тісно пов'язаний із системою формування і змін політичних еліт, їх відбору (рекрутування). Існують дві основні системи рекрутування еліт: антрепренерська (підприємницька) і система гільдій (корпоративна). Зазначимо, що ці системи виділені досить умовно, в реальності використовується їх різне поєднання.

За антрепренерською системою відбір здійснюється відкритою конкуренцією на пости. Рекрутація відбувається на основі виборів і вона орієнтована на особисті якості кандидата, його вміння подобатись людям. Для неї характерна відкритість, широкі можливості для представників будь-яких суспільних груп претендувати на займання провідних позицій. Тут ідуть ринкові змагання претендентів, політичних партій, насамперед їх лідерів, професіоналів, менеджерів тощо. Велике значення мають особисті якості претендентів, їх активність, вміння знайти підтримку широкою аудиторії, вміння привабити її своїми ідеями, програмами. Дана система орієнтована на талановитих людей, відкритих для нових ідей, молоді, носить динамічний характер, притаманна для країн стабільної демократії. Однак вона не позбавлена і недоліків, зокрема це значна ймовірність ризику, непрофесіоналізму в політиці, непрогнозованості поведінки кандидатів після того як вони досягли мети, схильність лідерів до надмірного захоплення зовнішнім ефектом, своїм іміджем, а не рідко і популізмом.

Система гільдій (від лат. „gilde“ — корпорація) має історичні традиції, є консервативною і майже позбавлена конкуренції. Для неї характерно: закритість, відбір претендентів на більш високі пости з нижчих верств самої еліти; наявність багатьох фільтрів — обов'язкових формальних вимог для зайняття тих чи інших посад (партійність, освіта, вік, стаж роботи тощо); небагаточисельне і обмежене коло селекторату (осіб що здійснюють відбір); тенденції до відтворення вже існуючого типу еліт, лідерства і властивих їм типологічних характеристик, перетворення її на замкнену касту. Таким чином, ця система не передбачає конкуренції між кандидатами, так, як сама система влади максимально формалізована та ієрархізована. Вона схильна до бюрократизму, догматизму, кадрового „застою“. Без конкурентної складової, ця система призводить до поступової деградації еліти, її відриву від суспільства, трансформації у привілейовану касту.

Як бачимо, перший принцип рекрутування еліти притаманний демократичним державам, другий — тоталітарним і авторитарним. Прикладом цього є функціонування так званої номенклатури в колишньому СРСР. Номенклатура (лат. „nomenclatura“ — розпис імен) — це спосіб посідання керівних постів виключно за ознакою приналежності до правлячої партії. Зміна ключових посад у всіх сферах суспільного життя здійснювалась під контролем і керівництвом партії і базувалась на особистій відданості вищим партійним функціонерам, навичках кулуарних „апаратних ігор“, конформізму кандидатів. Але гільдійна система має і свої переваги — це урівноваженість кадрових рішень, організованість політичного курсу і дій політиків за рахунок стабільності і наступництва кадрів, меншої ймовірності ризику під час прийняття політичних рішень і відповідно меншу вірогідність конфліктів в суспільстві і більший рівень його стабільності. Така система виправдовує себе в країнах, які пережили тоталітаризм чи авторитаризм і трансформуються в демократичні, перебуваючи на стадії реального утворення демократії. Нерідко в президентських республіках новообраний президент формує команду, до якої можуть входити функціонери у відповідності з номенклатурними принципами відбору. Таким чином, обидві системи рекрутування еліт на практиці не спрацьовують у своїй „чистій“ парадигмі, а відбувається змішування їх рис в тій чи іншій пропорції.

Таким чином, елітарна природа здійснення управління суспільними процесами є неминучою і незаперечним фактом, доведеним історично.

Питання 5. Розглядаючи проблему особи як суб'єкта політики, відомий політолог А. Боднар так диференціював суб'єктів політичного процесу:

- громадяни, які фактично ніякого більш-менш помітного впливу на політику, політичне життя не мають. Таких громадян у кожній країні досить багато, включаючи не лише байдужих до політики, а й взагалі аполітичних;
- громадяни, які входять до складу громадських організацій, і навіть кількох, однак таких, що недостатньо активно впливають на політичний процес;
- громадяни, які є членами активно діючих партій, громадських організацій та об'єднань;

- громадський, політичний діяч, діяльність якого в політиці досить помітна і відчутна;

- професійний політик, для якого політична діяльність — це задоволення власних матеріальних, духовних, соціальних та інших інтересів і потреб;

- політичний лідер як посадова особа у політичному, суспільному житті.

Політичний лідер (від англ. „leader“ — ведучий, керівник) — це особа, яка займає перші позиції в політичних структурах: державній владі, органах місцевого самоврядування, політичних партіях, групах тиску тощо.

Феномен політичного лідерства привертав увагу ще античних мислителів, які підмітили, що там де формується соціум, неодмінно знаходяться свої лідери, і бачили їх в монархах і полководцях — як творцях історії.

Н. Макіавеллі вважав політичним лідером володаря, який здатний використовувати всі доступні засоби для забезпечення влади та суспільного порядку. Т. Карлейль і Р. Емерсон вважали лідера творцем історії, наділеного талантом. Ф. Ніцше висунув ідею лідера як „надлюдини“, яка здатна нав'язувати свою волю масам. Г. Тард намагався довести, що основним законом соціального життя є дотримання масами стереотипів поведінки політичного лідера, тобто людини схильної діяти, наслідуючи поведінку яскравої особистості, якою є лідер. Марксистки розглядають політичне лідерство в контексті історичної необхідності і класових інтересів, тобто лідер обслуговує інтереси класу, який висунув його на політичну арену.

Сучасна політологія розглядає політичне лідерство як один з найважливіших елементів системи регулювання відносин індивідів, соціальних груп, інститутів у сфері політики і досліджує цей феномен у трьох основних аспектах: сутності лідерства, яка обумовлена соціальними потребами та інтересами; ролі лідерства у функціонуванні політичних систем; типології політичного лідерства. Отже, лідерство — це особлива соціально-історична необхідність людей в організації своєї діяльності. В сучасній політичній науці воно не має однозначного тлумачення. Існує декілька підходів до визначення цього феномену: вплив авторитету, влада, контроль над іншими (Едінгер); своєрідне підприємництво, що здійснюється на політичному ринку, де підприємці в конкурентній боротьбі обмінюють свої соціальні програми і способи розв'язання суспільних проблем на керівні посади (Опенгеймер); набір особистісних соціальнопсихологічних якостей лідера (Херманн). В політології можна виділити декілька основних теорій політичного лідерства.

Теорія рис (Е. Богардус, Ю. Дженнінгс) — ґрунтується на з'ясуванні якостей, властивим ерудованим лідерам. Феномен лідерства пояснюється особистісними якостями лідера: інтелект, воля, енергія, цілеспрямованість, організаторські здібності, компетентність — об'єктивно висувають особу на арену політичного життя.

Ситуаційна теорія. Її суть полягає в тезі — „лідер є функцією певної ситуації“, тобто конкретні обставини формують відбір певного лідера і

детермінують його поведінку. При чому пріоритетними є саме обставини, а не лідерські якості (В. Даль, Т. Хілтон).

Психологічна теорія (З. Фрейд, Е. Фромм). Її представники обґрунтовують лідерство певним психологічним станом носіїв цього феномену, наприклад, наслідками неврозу, так як багато політичних лідерів були невротиками (Іван Грозний, Наполеон, Робесп'єр, Лінкольн, Пуанкаре, Гітлер).

Отже, незважаючи на всі розбіжності, названі концепції єднає спільний предмет науково політичних пошуків — політичний лідер, і однозначне його розуміння як індивіда, котрий завдяки особистим якостям має вплив на соціальні групи. Це дає можливість сформулювати загальне визначення феномену політичного лідерства як процесу взаємодії, в ході якого авторитетні особи, наділені реальною владою або можливостями політичного впливу на людей, здійснюють вплив на суспільство або певну його частину, які добровільно віддають їм частину своїх політико-владних повноважень і прав. В структурі лідерства виділяють три основні компоненти: — індивідуальні риси лідера, ресурси лідера і ситуація в якій він діє.

Сутність феномену політичного лідера відображається в його типології, де існують різні підходи. Однією з перших типологій лідерства запропонована М. Вебером. В її основу якої закладено три типи легітимного панування. Виходячи з цього виділяють три типи політичного лідерства.

Традиційне — засноване на звичаї, традиції (вожді племен, монархи), тобто коли особа визнається лідером не завдяки визначним якостям, конституції, а завдяки традиційним нормам, спадковості, належності до правлячої династії.

Раціонально-правовий (легальний) тип — ґрунтується на лідерах, яких обрано демократичним шляхом і які в випадку зловживання владою несуть відповідальність перед своїми виборцями.

Харизматичне лідерство — засноване на вірі в талант лідера, „особливий дар благодаті“, визначні якості і здібності, месіанську роль в політичному процесі. ХХ ст. показало, що всі тоталітарні режими опирались на цей тип лідерства (Сталін, Гітлер, Муссоліні, Мао Цзе-Дун та інші). Дана типологія є досить зрозумілою і простою — в основі першого типу покладено звичай і звичку, другого — розум, третього — віру та емоції.

Сучасна політична наука намагається типологізувати політичних лідерів за їхніми професійними та соціальними рисами, груповими функціями в контексті політичних ситуацій. За стилем політичної діяльності Г. Ласуел виділив такі типи лідерів: адміністраторів, агітаторів, теоретиків.

Адміністратори — лідери, які здатні приймати політичні рішення, готові до компромісу. Теоретики — схильні розробляти програми, проекти, але не бажають займатись практичною політикою. Агітатори — лідери, які здатні виступати перед публікою, завойовувати авторитет, лідери харизматичного типу.

Залежно від політичного режиму виділяють два типи: авторитарний і демократичний. Авторитарне лідерство передбачає одноособову політичну

владу, монополізм у прийнятті політичних рішень, здійснення контролю над політичними процесами. Авторитарне лідерство пройшло ряд етапів: тиранія абсолютна монархія, диктаторство в тоталітарних і авторитарних режимах. Демократичне лідерство формується в період античної демократії і функціонує в сучасних демократіях. Демократичний лідер формується в умовах конкурентної політичної боротьби, яка вимагає в нього високих професійних, інтелектуальних і моральних якостей, наявності фінансового потенціалу, авторитетної і мобільної команди.

По відношенню до влади лідерство поділяють на правляче та опозиційне. За ставленням лідера до пануючих в суспільстві систем цінностей і норм поведінки — на консерваторів, реформаторів, революціонерів. За масштабами лідерства — загальнонаціональний, регіональний, місцевий, партійний, етнічних спільнот і груп.

Одним із складних аспектів, пов'язаних з типологізацією політичного лідерства, є проблема вождизму. Вождизм трактують як різновид політичного лідерства, характерний для жорстко організованих (тоталітарних, а також і деяких авторитарних) ідеологізованих суспільств. В його основі — певний тип владних відносин та ієрархії, що ґрунтується на особистій відданості персоні вождя (який володіє необмеженою владою) і характеризується ірраціональним сприйняттям політичних відносин носіями буденної свідомості, харизматизацією і атрибутизацією персоні вождя.

Політичний лідер виступає як об'єднувач, захисник і організатор людей та ініціатор оновлення їхнього життя. Дані критерії дають змогу визначити основні функції політичного лідера.

1. Інтеграція суспільства, громадян, довкола спільних завдань, цінностей.
2. Пошук і прийняття оптимальних політичних рішень.
3. Захист мас від беззаконня, самоуправства бюрократії, підтримки громадського порядку.
4. Налагодження системи постійного зв'язку з масами.
5. Ініціювання оновлення, генерування оптимізму і соціальної енергії, мобілізація мас на реалізацію політичних цілей.
6. Легітимізація суспільно-політичного устрою, що на думку політолога І. Ільїна, є однією з аксіом здійснення державної влади.

Підсумком аналізу діяльності політичного лідера можуть бути слова І. Ільїна про те, що політика вимагає добору кращих людей, кожна держава покликана до такого підбору. Якщо такий відбір не вдається, то вона йде назустріч розбрату і лиху.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте загальнотеоретичні підходи до категорії „політичне буття" та визначте її зміст.
2. У чому „реальність" політичного буття?
3. Яка структура політичного буття?
4. Які є форми участі пересічної особи у політичному бутті?
5. У чому подвійний смисл політичних виборів та референдумів?

6. Якими є протестні форми політичної діяльності?
7. Дайте визначення терміну „політична влада“.
8. Покажіть відмінність політичної влади держави та політичної влади партії.
9. У чому смисл заперечення політичної влади у анархізмі?
10. Як зв'язані між собою політика, сила, політична влада?
11. Чому в індустріально розвинених країнах середній клас вважається соціальною основою і гарантом політичної стабільності?
12. Охарактеризуйте процес формування середнього класу в Україні.
13. Чому в природі політичного лідерства провідна роль належить формальному лідерству, а не неформальному?
14. Розкрийте зміст «ситуаційної теорії» лідерства.
15. Які Ви знаєте системи рекрутування еліти?
16. Дайте визначення поняття «правляча еліта».
17. Охарактеризуйте правлячу еліту сучасної України.

Тема 12. Основи теорії міжнародних відносин

Мета вивчення: формування системи знань про основи міжнародних відносин, зовнішньополітичні функції держави, основні напрямки зовнішньої політики України. Оволодіння навичками вироблення власного уявлення про основні тенденції світового процесу і місце в ньому України. Вивчення особливостей становлення дипломатії України, відносин України з провідними державами у сучасних міжнародних реаліях. Розуміння основних принципів та напрямків зовнішньої політики України, аналіз діяльності України у міжнародних організаціях тощо.

Навчальний час: 2 год.

План лекції (навчальні питання):

- 1. Поняття міжнародних відносин: суб'єкти, типи.**
- 2. Міжнародна політика та зовнішня політика держави. Глобальні проблеми сучасності.**
- 3. Україна як суб'єкт міжнародних відносин.**

Ключові поняття: міжнародні відносини, міжнародна політика; зовнішня політика; дипломатія; світовий політичний процес; світова політика; геополітика; глобальні проблеми сучасності; національні інтереси.

Література

1. Борисова О. В. Зовнішня політика України: навч. посіб. Луганськ: ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2010. - 319 с.
2. Голованова Н. Інформаційний простір Україна – ЄС: ціннісні орієнтири, історія та сучасність. Новий колегіум. 2017. № 4. С. 30– 34.
3. Кучик О. С. Зовнішня політика України : підручник ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2018. 446 с.
4. Україна. Президент, Про Річну національну програму під егідою Комісії Україна – НАТО на 2019 рік / Україна. Президент : Указ Президента України від 10 квітня 2019 р. №117/2019. Офіційний вісник України. 2019. № 31. С. 8– 213.
5. Україна. Президент, Про затвердження Річної національної програми під егідою Комісії Україна - НАТО на 2018 рік. Україна. Президент: Указ

Президента України від 28 березня 2018 р. № 89/2018 // Офіційний вісник України. 2018. № 28. С. 24–106.

6. Україна – ООН: 68 років партнерства та співпраці. Зовнішні справи. 2013. № 11. С. 6–7.

7. Чепурко О. О. Посібник до вивчення курсу "Зовнішня політика України": [для студентів ден. та заоч. форм навчання]. Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ : РВВ ДНУ, 2015. - 52 с.

Основний зміст

Питання 1. Міжнародні відносини – система економічних, політичних, соціальних, правових, дипломатичних, воєнних і культурних зв'язків і взаємодій, які виникають між суб'єктами світового співтовариства; сукупність політичних, економічних, дипломатичних, культурних, науково-технічних, військових, гуманітарних взаємозв'язків між державами і групами держав, а також між суспільними рухами та організаціями, які діють на міжнародній арені. Необхідно зазначити, що поняття «міжнародні відносини», «міжнародна політика» та «зовнішня політика держави», хоч і схожі за змістом, але не є тотожними і мають власні значення в сучасній політичній науці. Міжнародні відносини – поняття, яке характеризує взаємодію країн, народів і різних організацій є змістовно ширшим від поняття «міжнародна політика», оскільки охоплює не лише політичні, але й інші зв'язки між об'єктами міжнародного спілкування. Зовнішня політика – це діяльність держави на міжнародній арені, яка регулює відносини з іншими суб'єктами зовнішньополітичної діяльності.

Міжнародні відносини охоплюють усі різновиди відносин, які передбачають перетин державних кордонів людьми, товарами, ідеями. У систему міжнародних політичних включають не тільки державу, а й низку інших національних політичних інститутів – політичні партії, громадсько-політичні організації тощо. Існують декілька тисяч міжнародних неурядових організацій, рухів різного характеру.

Міжнародні відносини характеризуються цілою низкою особливостей:

1) невіддільний характер. Влада є одним із основних регуляторів суспільного життя, всередині держави, де існують відносини панування і підкорення, керівництва і підпорядкування. У відносинах між державами владні відносини як відносини панування і підпорядкування є правилом, а відхиленням від нього. Має бути рівність партнерств під кутом зору міжнародного права;

2) система міжнародних відносин має децентралізований характер. Якщо всередині держави є загальнодержавний центр прийняття рішень, яким виступає система владних органів, то в міжнародних відносинах таких центрів, діяльність яких ґрунтувалася б на пануванні і підкоренні, немає;

3) основним засобом розв'язання суперечностей у міжнародних відносинах є консенсус – прийняття рішення на міжнародних конференціях та в міжнародних організаціях на основі спільної згоди учасників без проведення формального голосування, якщо проти нього не виступає жоден з учасників;

4) у міжнародних відносинах більшу, ніж у внутрішніх, роль відіграє суб'єктивний чинник, особливо діяльність керівників держав і міжнародних організацій, у розв'язанні наявних суперечностей.

За статусом міжнародні відносини та стосунки поділяються на формальні, офіційні та неформальні, неофіційні. Перші — це дипломатичні, оскільки в міжнародній практиці встановити дипломатичні відносини означає мати офіційні відносини з кимось; неформальні — це відносини та стосунки поза дипломатичними, поза офіційними, тобто позаурядові, а навіть позадержавні.

Міжнародні відносини поділяються на два типи:

- 1) відносини, які ґрунтуються на балансі сил;
- 2) відносини, що спираються на баланс інтересів.

Окрім цього міжнародні відносини включають в себе ряд своїх видів:

1) за сферою суспільного життя (економічні, політичні, військово-стратегічні, культурні, ідеологічні);

2) за суб'єктами взаємодії (міжнародні, міжпартійні, міжнеурядовими асоціаціями);

3) за ступенем розвитку (високий, середній, низький);

4) за рівнями, на яких здійснюються міжнародні відносини: глобальний (загальнопланетарний), регіональний (африканський, азіатський та ін.), локальний (східноєвропейський, північноамериканський та ін.);

5) з точки зору ступеня напруженості міжнародних відносин можна говорити про їхні стани – стабільності, суперництва, ворожнечі, довіри, співробітництва, війни та ін.

На відміну від внутрішньополітичного життя кожної держави, міжнародні відносини не мають єдиного центру управління. Тут діють стільки регулюючих центрів, скільки є учасників міжнародних відносин. А це означає, що головну роль у міжнародних стосунках мають відігравати переговори, співробітництво, взаємодія.

Суб'єктами міжнародних відносин поділяють на три основних групи:

- держави;
- міжнародні організації;
- міжнародні рухи.

У міжнародних відносинах переважне значення мають міждержавні відносини, бо саме вони створюють їх правові межі. Тільки держави мають повноваження укладати угоди, починати і закінчувати війни, вступати в офіційні контакти з іншими державами.

Держави є головними суб'єктами міжнародних відносин. У світі є близько двохсот держав. З урахуванням факторів національної могутності і здатності захистити свій суверенітет всі держави світу можна поділити на наддержави, великі держави, середні держави, малі держави та мікродержави. До наддержав належать ті, що мають здатність впливати на умови існування всього людства і володіють силою руйнування планетарного масштабу. Великі держави значною мірою впливають на світовий розвиток, не домінуючи при цьому у міжнародних відносинах. Середні держави

впливають на своє близьке оточення. Це відрізняє їх від малих держав, вплив яких є слабким, але вони володіють достатніми засобами для збереження своєї незалежності і територіальної цілісності. Мікродержави фактично не здатні захистити суверенітет власними силами.

Важливою частиною міжнародних відносин є дипломатичні відносини які становлять офіційно визнані формальні політичні відносини між суверенними державами, що відбуваються за визнаними та фіксованими міжнародними правовими актами та нормами. Під дипломатією розуміють офіційні відносини та діяльність держави, її спеціалізованих інститутів законодавчої та виконавчої влади для захисту інтересів даної держави та її громадян, для підтримання миру та добросусідських відносин. Класичним стало її визначення дане в Оксфордському Словнику, що це ведення міжнародних відносин за допомогою переговорів. Дипломатичні відносини реалізуються за допомогою владних інститутів на основі не лише міжнародних правових норм, але й спеціального дипломатичного протоколу та кодексу поведінки, що мають історичний характер.

У сучасному світі збільшується значення недержавних суспільних організацій, які не замінюють, а доповнюють компетенцію уряду в міжнародних справах. Так, наприклад, транснаціональні корпорації (ТНК) – це спеціалізовані неурядові організації, що значною мірою впливають не тільки на економічну ситуацію, але й на політичне життя сучасного світу. Великі ресурси дозволяють ТНК впливати в своїх інтересах на політичну сферу не тільки в країні перебування, але й у світі в цілому. Наприкінці ХХ ст. ТНК контролювали 50 % світового промислового виробництва, 65 % зовнішньої торгівлі, 80 % патентів і ліцензій на нову техніку, технології і «ноу-хау». Ядро світової господарської системи утворюють приблизно 500 ТНК, які володіють практично необмеженою економічною владою. Найвагомим аргументом важливого значення економічного потенціалу є Велика сімка – найбільш розвинуті в економічному відношенні країни - США, Японія, Німеччина, Канада, Франція, Великобританія, Італія (Росія виключена з числа цих країн через незаконну анексію Криму в березні 2014 року). Ці країни перетворилася в офіційний міжнародний орган, що впливає на світову політику і міжнародні відносини.

До провідних суб'єктів міжнародних відносин, які безпосередньо створюються державами, належать міждержавні об'єднання – політичні або військово-політичні організації. Серед них: Організація Об'єднаних Націй (ООН), Європейський Союз (ЄС), Ліга арабських держав (Арабська ліга), Організація африканської єдності (ОАЄ), Організація Північноатлантичного Договору (НАТО), Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), Співдружність Незалежних Держав (СНД) тощо.

У межах ООН існує цілий ряд організацій, які функціонують у міжнародних відносинах як структурні елементи, так і як самостійні суб'єкти. Такими організаціями є: Всесвітній банк, Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), Міжнародна організація праці (МОП), Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО),

Міжнародний валютний фонд (МВФ), Міжнародне агентство по атомній енергетиці (МАГАТЕ), Конференція ООН з торгівлі й розвитку (ЮНКТАД), Міжнародний суд ООН тощо.

Важливу роль у формуванні і функціонуванні міжнародних відносин відіграють неурядові організації, які об'єднують недержавні інститути і громадян різних країн і діють у специфічних галузях, наприклад, Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол), Міжнародна демократична федерація жінок (МДФЖ), Всесвітня федерація демократичної молоді (ВФДМ) та багато інших.

На функціонування міжнародних відносин впливають різноманітні фактори:

- існуюча економічна та політична ситуація в світі;
- баланс військових сил; діяльність міжнародних організацій;
- вплив окремих держав;
- стан природного середовища та інші.

Провідними тенденціями розвитку сучасних міжнародних відносин є наступні :

– по-перше, посилення взаємозалежності та цілісності світу. Це зумовлено тим, що вирішити проблеми, з якими людство зіткнулося наприкінці ХХ ст. –поч. ХХІ ст., можливо тільки спільними зусиллями усіх народів;

– по-друге, збереження соціальної неоднорідності світу, посилення тенденцій поліцентризму, регіональної інтеграції у світовому розвитку;

– по-третє тенденцією спостереження протиріч між новими реаліями світового розвитку та традиційними підходами до вирішення проблем;

– по-четверте підвищення ролі політичних засобів у вирішенні конфліктів та протиріч.

У сучасному світі держави не можуть керуватися вузькими національними інтересами і вести розмову лише у категоріях сили. Будь-яка держава змушена зважати на інтереси інших країн, поважати їх, що вимагає від держави додержання певних норм поведінки на міжнародній арені.

Необхідно зазначити, що при дослідженні сучасних міжнародних відносин часто використовується поняття «геополітика». Існує дві сфери його застосування. Перша розуміє взаємозв'язок між географією та політикою. Причини суперництва, пошук союзників часто визначаються географічними факторами: прагненням мати вихід до моря, означити свої кордони природними межами та інше. Друге значення цього терміну полягає у розумінні міжнародної політики в цілому як протиборства та протистояння великих держав на той або інший період світової історії.

Питання 2. Для позначення багатоманітної діяльності всіх суб'єктів зовнішньополітичної діяльності держави і міжнародного політичного життя використовується термін «міжнародна політика». Міжнародна політика – це сукупність дій політичних суб'єктів у відносинах між державами та на міжнародній арені в цілому. За структурою поняття «міжнародна політика» складається з низки понять, таких як «світова політика» (світовий політичний

процес), «закордонна політика», «зовнішня політика», «міжнародна арена», «міжнародне життя» тощо. Світова політика визначає склад сучасного світу, його пріоритети, зумовлені необхідністю вирішення спільних проблем, які стоять перед людством і національними інтересами її суб'єктів.

Міжнародній політиці держави властиві такі основні функції як :

- захисна, пов'язана із захистом прав та інтересів держави та її громадян за кордоном;

- інформаційно-представницька функція, яка реалізується через відповідні органи, що представляють погляди уряду, позицію держави, і покликана інформувати керівні органи держави про справи і наміри урядів інших держав;

- організаційно-посередницька базується на втіленні у життя концепцій, доктрин і програм держави.

Міжнародна політика держави здійснюється за допомогою певних засобів, які можна поділити на такі основні види : інформаційно-пропагандистські; політичні; економічні; військові.

Міжнародна політика здійснюється на нормах міжнародного права і принципах визначених Статутом ООН та іншими документами цієї організації. Наведемо найголовніші:

- мирне співіснування;
- суверенна рівність держав;
- рівноправність народів;
- неприпустимість застосування сили або загрози силою в міжнародних відносинах;

- непорушність державних кордонів;
- територіальна цілісність держав;
- сумлінність виконання зобов'язань за міжнародним правом і угодами;
- загальна повага прав людини і основних свобод.

У цілому провідною тенденцією сучасної міжнародної політики є подолання її конфліктно-конфронтаційного стилю, підпорядкування її інтересам людини, здійснення філософії, згідно з якою, сучасний світ є світом глобального співробітництва.

Складною і невід'ємною частиною міжнародної політики і політичної діяльності будь-якої держави є її зовнішня політика, яка спрямована регулювати взаємовідносини між державами на міжнародній арені. Зовнішня політика, як вже зазначалося – це діяльність держави на міжнародній арені, яка регулює відносини з іншими суб'єктами зовнішньополітичної діяльності. Головна мета зовнішньої політики – забезпечення сприятливих умов для реалізації інтересів своєї держави, забезпечення національної безпеки та добробуту народу. Зміст і спрямованість зовнішньої політики будь-якої держави зумовлюються природою її суспільного ладу та існуючим політичним режимом. Зовнішня політика пов'язана з пануючим економічним укладом, суспільним та державним устроєм суспільства і висловлює їх на міжнародній арені. Тому між зовнішньою та внутрішньою політикою будь-якої держави, існує тісний зв'язок, взаємообумовленість і взаємозалежність. З

одного боку, зовнішня політика, її спрямованість і ефективність визначаються значною мірою внутрішнім станом і внутрішньою політикою держави: її економічним і військовим потенціалом, масштабами території, кількістю населення, а також політичним режимом, державною ідеологією тощо. З іншого, внутрішня політика і внутрішній стан держави залежить від її місця і ролі у системі міжнародних відносин, участі у міжнародному розподілі праці, ступеня участі у вирішенні складних міжнародних проблем тощо. Особливого значення зв'язок зовнішньої і внутрішньої політики набуває у державах, що перебувають в умовах глибокої соціально-економічної кризи.

Зовнішні відносини можуть будуватися тільки на рівноправних засадах, чим і відрізняються від внутрішніх відносин які, як правило, базуються на відносинах підкорення та панування.

У своїй зовнішньополітичній діяльності держави ставлять такі основні цілі: захист державного суверенітету безпека країни; збереження територіальної цілісності; створення зовнішніх умов для економічного співробітництва, культурних і гуманітарних зв'язків тощо.

Зовнішньоекономічні цілі держави реалізуються також шляхом встановлення та розширення торгово-економічних, науково-технічних, кредитно-фінансових зв'язків. Ці зв'язки підтримуються як на офіційному рівні, так і за допомогою суспільних організацій. Для досягнення цілей держава керується як національними інтересами, так і загальноприйнятими у міжнародному співтоваристві принципами. Національні інтереси – це інтегральне (узгоджене) вираження інтересів усіх членів суспільства, яке реалізується через політичну систему. При цьому враховуються інтереси як всього суспільства загалом так і кожного громадянина зокрема, кожних національних, соціальних, політичних груп та інтереси держави в цілому.

Одним із найважливіших напрямків зовнішньополітичної діяльності держави є дипломатична діяльність. Вона є одним з основних засобів та інструментів зовнішньої політики держави.

Зовнішня політика будь-якої держави визначається та реалізується на засаді об'єктивних та суб'єктивних факторів.

До об'єктивних засад зовнішньої політики сучасної держави належать:

1) стан економіки країни та економічних відносин у регіоні, у світі в цілому;

2) різноманітні об'єктивні інтереси країн, груп країн у системі міжнародних відносин;

3) географічні та природні умови країни, регіону;

4) існуючі міжнародні організації та установи;

5) ратифіковані міжнародні колективні та двосторонні договори, конвенції тощо;

6) міжнародні та регіональні традиції, звичаї, ритуали та ін.;

7) національний склад населення країни або регіону.

До суб'єктивних засад зовнішньої політики держави належать:

- 1) особисті якості людей, які працюють у апараті зовнішньополітичних установ. Компетентність, патріотизм, відданість інтересам країни;
- 2) якість підготовлених та підписаних зовнішньополітичних документів;
- 3) настроїв, суспільна думка серед населення стосовно основних проблем, напрямків зовнішньої політики.

Функціонування зовнішньої політики базується також на певних принципах:

- принцип відповідності поставленої мети реальним можливостям її досягнення.
- зовнішня політика – це мистецтво здобуття союзників, але не наживання ворогів і вибору пріоритетів.
- адекватна оцінка глобальної ситуації.
- узгодження внутрішньої і зовнішньої політики.
- узгодження політичної і військової стратегії
- позбавлення від ідеологічних міфів у зовнішній політиці і переведення ідеологічних розбіжностей на мову аргументів.

Зовнішня політика держави може реалізуватися в наступних основних формах:

- пасивна полягає в пристосуванні до зовнішньополітичних обставин. Таку політику проводять слабкі держави.
- агресивна побудована на формуванні експансіоністських планів. Таку політику проводять сильні держави.
- активна спрямована на пошуки рівноваги між внутрішньою і зовнішньою політикою.
- консервативно-активна ставить за мету активний і навіть агресивний захист досягнутого раніше балансу між внутрішньою і зовнішньою політикою.

Виходячи з того, що світ став більш взаємопов'язаним і взаємозалежним, основною тенденцією міжнародних відносин і міжнародної політики у ХХІ ст., ймовірно, буде саме поетапний перехід від регіональної до міжконтинентальної глобальної інтеграції. Глобалізація охопила увесь світ і являє собою процес взаємозалежності сучасних держав. тому зовнішня політика держави повинна будуватися перш за все на базі її національних інтересів.

Особливості інтеграційних процесів, що охоплюють найрізноманітніші сфери життя людей, найгостріше проявляють себе в так званих глобальних проблемах сучасності, основними ознаками яких є:

- планетарний загальносвітовий характер, що стосується інтересів усього людства;
- зволікання з їх вирішенням загрожує людству регресом;
- такі проблеми потребують колективних зусиль з боку всієї світової спільноти.

На увагу заслуговує концепція глобальних проблем Римського клубу. У межах концепції глобальні проблеми називаються світовими проблемами і розуміються як невпорядковане поєднання багатьох взаємопов'язаних

труднощів та проблем, що сформували ту непросту ситуацію, в якій знаходиться зараз людство. Розв'язати їх можливо лише спільними зусиллями планетарного масштабу.

Можна визначити три групи глобальних проблем:

1) пов'язані з взаємодією людини та природи (екологічна, енергетична, сировинна, демографічна);

2) пов'язані із взаємодією людини і суспільства (проблеми голоду, безробіття, освіти й культури, хвороби й епідемії);

3) пов'язані із сферою міжнародних відносин (збереження миру, нерозповсюдження ядерної зброї, заборона інших типів зброї масового знищення, боротьба з міжнародним тероризмом, екстремізмом та злочинністю).

Найважливішими глобальні проблеми сучасності є, наприклад, роззброєння та контроль над зброєю масового ураження; проблеми енергетики й потепління клімату; проблема бідності, насамперед зовнішньої заборгованості слаборозвинутих країн.

Питання 3. Процес входження України у світове співтовариство дуже складний і багато в чому він залежить від неї самої, її внутрішньої і зовнішньої політики. Україна є членом багатьох міждержавних, міжнародних, недержавних, регіональних та інших організацій. Вона бере участь у роботі ООН, ЮНЕСКО, Ради Європи, Парламентської Асамблеї ОБОЄ, Міжнародної організації праці, Міжнародного валютного фонду, Всесвітньої організації інтелектуальної власності тощо. Як член ООН Україна бере активну участь в роботі її спеціалізованих установ, миротворчих заходів. Україна виступає активним учасником операцій з підтримання миру та співпраці у сфері врегулювання криз. Вона надавала свої війська до складу миротворчої місії під проводом НАТО у Боснії та Герцоговині, Косово, Іраку, та інших гарячих точок.

Наша держава стала повноправним членом Ради Європи у 1995 р., учасницею Організації з безпеки і співробітництва в Європі, Центральноевропейської ініціативи, підписала документи про співробітництво з Європейським Союзом, НАТО, Західноєвропейським Союзом. Україна плідно працює з Міжнародним валютним фондом, Світовим банком. З 1 січня 2000 р. вона вперше як незалежна держава почала виконувати функції непостійного члена Ради Безпеки, що означає підвищення її відповідальності за підтримку міжнародного миру й безпеки. Україна, як одна з держав-засновників Організації Об'єднаних Націй, відповідно до цілей і принципів Статуту ООН спрямовує свою зовнішню політику на зміцнення миру і безпеки у світі, на активізацію міжнародної співпраці у вирішенні екологічних, енергетичних, продовольчих та інших глобальних проблем. В цьому контексті, важливим є те, що Україна стала першою в світі державою, яка відмовилась від ядерної зброї, наявної на її території. 14 січня 1994 р.

З геополітичної точки зору, досить привабливою для України є орієнтація на інтеграцію до Європейського Союзу та НАТО.

Відносини України – НАТО були започатковані підписанням у 1997р. «Хартії про Особливе партнерство». Наступним кроком стало ухвалення у 2002р. «Плану дій Україна – НАТО», в якому окреслено довготермінові цілі в ключових галузях. У 2005 р. розпочався інтенсивний діалог України і Альянсу. Спроби поглибити діалог відбулись на саміті НАТО в квітні 2008р. у Бухаресті. Україна і Грузія подали заявки що приєднання їх до Плану дій щодо членства у НАТО(ПДЧ).Однак, найвпливовіші європейські члени Альянсу (Німеччина, Франція) виступили проти цього, озираючись на протидію Росії, і зважаючи на внутрішні суперечності, що існують в Україні стосовно приєднання до ПДЧ. Врешті, саме підписання ПДЧ не означало автоматичного членства в Альянсі. Таке запрошення сприяло б реальному реформуванню суспільно-політичного та економічного життя України. Проте, прихід до влади В.Януковича у 2010 році призупинив процеси євроатлантичної інтеграції України. На угоду Росії тодішнім керівництвом держави було прийнято рішення про позаблоковий статус України, згортання ПДЧ і припинення співпраці з НАТО. Ми є свідками того, що в подальшому це мало непередбачувані наслідки на фоні зовнішньополітичної експансії Росії, та її теперішньої агресії по відношенню до України.

Представництво Європейської Комісії в Україні було відкрито в центрі Києва у вересні 1993 року. З 1 грудня 2009 року (після набуття чинності Лісабонським договором) Представництво Європейської Комісії перетворилося на Представництво Європейського Союзу в Україні. Внаслідок політики розширення, ЄС отримав спільні кордони з Україною 1 травня 2004 року, коли до союзу приєдналися десять країн, у тому числі Польща, Угорщина, Словаччина. Наразі спільна протяжність кордонів України та ЄС становить 1390,742 км.

Протягом багатьох років правовою основою відносин між Україною та ЄС є Угода про партнерство та співробітництво від 14 червня 1994 (набула чинності 1 березня 1998 р.). Ця угода започаткувала співробітництво з широкого кола політичних, торговельно-економічних та гуманітарних питань. Крім того, укладено низку галузевих угод та документів міжнародно-правового характеру, згідно з якими здійснюється співробітництво між Україною та ЄС. Україна співпрацює з ЄС в рамках проекту «Східне партнерство», одним із завдань котрого є підготовка до вступу України до Європейського Союзу.

В листопаді 2013 року на саміті у Вільнюсі очікувалось підписання угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Однак, 9 листопада в Росії відбулася таємна зустріч президентів В.Януковича і В. Путіна, зміст якої залишається невідомим. Після цього українська влада різко змінила риторику і 21 листопада 2013 Кабінет міністрів України вирішив призупинити процес підготовки до підписання угоди з Євросоюзом. Внаслідок цього, по всій Україні розпочались масові акції протесту (Євромайдан), які в кінцевому результаті завершилися поваленням режиму Януковича. 21 березня 2014 року, була підписана політична частина угоди асоціації з Європейським Союзом. Економічну частину угоди було підписано 27 червня 2014 року. На

даний час проблемним у відносинах між Україною та ЄС залишається питання безвізового режиму для українських громадян.

На основі аналізу геополітичних пріоритетів і стратегій основних політичних партнерів України та її політики на міжнародній арені науковці пропонують такі основні геополітичні та зовнішньополітичні пріоритети України, які виходять з її національних інтересів:

- виважена, спрямована на відстоювання власних інтересів політика України щодо Росії; стабільні й динамічні відносини з іншими країнами СНД;
- повернення України в європейський цивілізаційний простір, всестороння і інтеграція в європейські та євроатлантичні політичні та соціальні структури, а також структури безпеки;
- посилення потенціалу стримування як власного, так і колективного за рахунок участі в європейських структурах безпеки, укладення двосторонніх і багатосторонніх договорів, отримання відповідних гарантій безпеки тощо;
- Поглиблення спеціального партнерства з НАТО, курс на приєднання, в якості першого кроку, до політичних структур цієї організації як наріжного каменя структури європейської безпеки;
- зміцнення стратегічного партнерства з США та зв'язків з країнами Західної Європи відповідно до національних інтересів і пріоритетів;
- всебічний захист економічного суверенітету, недопущення встановлення будь-яких форм економічної та політичної залежності;
- цілеспрямоване формування в масовій свідомості універсальних європейських та євроатлантичних цінностей і соціокультурних орієнтацій.

Розробка засад стратегії національної безпеки відповідно до національних інтересів, базових геополітичних і зовнішньополітичних пріоритетів є сьогодні одним із найважливіших завдань України. На фоні зовнішньополітичної експансії та агресії Росії по відношенні до України важливим є те, що Україна повинна бути не об'єктом, а перш за все суб'єктом міжнародних відносин та політики.

Контрольні питання

1. Інформаційно-аналітична діяльність та її компоненти.
2. Процес інформаційно-аналітичної діяльності.
3. Засоби інформаційно-аналітичної роботи.
4. Інформаційно-аналітичне забезпечення органів державної влади зовнішньополітичною інформацією.
5. Теоретичні дискусії з питань глобалізації.
6. Світова політика та економіка в умовах глобалізації.
7. Політизація етнічного чинника в міжнародних відносинах.
8. Характеристика сепаратистських рухів.
9. Україна як суб'єкт і об'єкт світової політики.
10. Співробітництво України з міжнародними організаціями.
11. Сценарії і стратегії міжнародно-політичної діяльності України на сучасному етапі.

Перелік питань до співбесіди з дисципліни «Соціально-політичні студії»

1. Предмет, структура і функції соціально-політичної науки.
2. Соціологія як наука, її об'єкт і предмет.
3. Структура і рівні соціологічного знання. Основні функції соціології.
4. Виникнення і розвиток соціології як окремої науки.
5. Суспільство як соціальна система та її структурні елементи. Типологія суспільств.
6. Соціальні спільності: сутність та типи.
7. Сутність соціальних інститутів та їхнє значення у системі суспільних відносин.
8. Методи збору соціологічної інформації.
9. Основні типи соціальної стратифікації в сучасному суспільстві.
10. Поняття соціальної групи, її функції та різновиди.
11. Сутність і типи соціальної мобільності.
12. Поняття особистості. Особливості соціологічного аналізу особистості.
13. Соціальні типи особистості. Соціалізація особистості: сутність, агенти, етапи.
14. Соціальний статус і соціальні ролі особистості.
15. Сутність, механізм і основні функції соціального управління
16. Сім'я як об'єкт соціологічного вивчення.
17. Поняття конфлікту, його соціальна природа та функції у суспільстві.
18. Соціальні конфлікти в Україні на сучасному етапі.
19. Програма і робочий план конкретно-соціологічного дослідження.
Вибірка.
20. Предмет та основні категорії етносоціології.
21. Засновник соціології О. Конт.
22. Соціологічні погляди Е.Дюркгейма.
23. Розуміюча соціологія М.Вебера.
24. Основні положення соціологічної концепції П.О. Сорокіна.
25. Структурний функціоналізм (Т.Парсонс, Р.Мертон).
26. Феноменологічна школа соціології.
27. Предмет і методи політичної науки. Функції політології.
28. Роль ЗМІ у формуванні громадської думки.
29. Основні політологічні парадигми.
30. Політика як суспільне явище.
31. Суб'єкти та об'єкти політики. Сутність політичної соціалізації особи.
32. Роль релігійного чинника у політиці.
33. Влада як суспільний феномен.
34. Політична влада на Україні. Концепція поділу влади.
35. Засоби масової інформації і влада.
36. Політична система суспільства, структура і функції.
37. Типи політичних систем. Тенденції трансформації політичної системи сучасної України.
38. Держава як основний політичний інститут.

39. Концепції виникнення держави. Функції держави.
40. Форми і типи державного правління.
41. Державний устрій України. Проблеми державотворення в Україні.
42. Умови формування громадянського суспільства в Україні: проблеми і перспективи.
43. Політичні режими: сутність та різновиди.
44. Авторитарний режим. Тоталітарний режим.
45. Демократія у сучасному світі. Лібералізм.
46. Природа, концепції та класифікація політичного лідерства.
47. Політичні партії, громадські організації, громадські рухи: порівняльний аналіз.
48. Сутність і функції політичних партій. Типологія (класифікація) політичних партій.
49. Партійно-політичний спектр сучасної України.
50. Основні принципи функціонування виборчих систем. Типи виборчих систем. Виборча система України.
51. Політична культура: сутність, структура, функції. Політична культура сучасного українського суспільства.
52. Сутність політичного процесу та його суб'єкти.
53. Лобізм як інститут: політична сутність, механізм функціонування.
54. Політичні конфлікти та способи їх розв'язання.
55. Основні категорії геополітики.
56. Сутність і типи політичних еліт.
57. Політичні технології. Політична маніпуляція.
58. Зовнішня політика – зміст, принципи, функції.
59. Політична ідеологія, її сутність і функції.
60. Україна в загальноєвропейському політичному процесі.

Навчальне видання

**ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
З ДИСЦИПЛІНИ
«СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ»
ДЛЯ ЗДОБУВАЧІВ
ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО) РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ
ПЕДАГОГІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ
(денної форми навчання)**

Укладачі:

- доктор філософських наук, професор **Мозговий Л.І.**
- кандидат філософських наук, доцент **Степанов В.В.**

За редакцією:

- доктора філософських наук, професора **Мозговий Л.І.**
- кандидата філософських наук, доцента **Степанов В.В.**

Підписано до друку 09.09.2020 р.
Формат 60x84 1/16. Ум. др. арк. 7,75.
Тираж 100 прим. Зам. №1965.

Підприємець Маторін Б.І.
84116, м. Слов'янськ, вул. Г. Батюка, 19.
Тел./факс +38 06262 3-20-99; +38 050 518 88 99. E-mail: matorinb@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №3141, видане Державним комітетом телебачення та радіомовлення України від 24.03.2008 р.
